

Aleksander Smoliński
(Toruń)

Carskie siły zbrojne i dawna rosyjska historia wojskowa, a także wojny Rzeczypospolitej z Moskwą i polsko-rosyjskie konflikty zbrojne w świetle historiografii polskiej przełomu XX i XXI wieku*

Historia dawnej armii carskiej oraz wojskowość rosyjska budzi spore zainteresowanie nie tylko u Rosjan, ale też wśród historyków polskich. Jednym z powodów jest fakt, że w okresie zaborów wiele pokoleń Polaków służyło w armii carskiej. Jej liczne formacje przez lata stacjonowały na ziemiach polskich¹ i odcisnęły, dziś już coraz trudniej zauważalne, piętno na niejednym polskim mieście czy miasteczku. Nie należy też lekceważyć wpływów i doświadczeń przyniesionych po 1918 r. do Wojska Polskiego przez byłych oficerów rosyjskich, głównie kawalerzystów i artylerzystów konnych². Po-

* W poniższym omówieniu autor zajął się jedynie polską literaturą historyczną, która powstała na przestrzeni, mniej więcej, ostatnich 20 lat XX w. oraz w wieku XXI. Jedynie w pewnych przypadkach sięgał literatury wcześniejszej. Kończącą cezurą jego zainteresowań były dzieje armii carskiej do momentu wybuchu rewolucji lutowej w Rosji oraz kolejnych wydarzeń roku 1917, których bezpośrednie skutki należą już do historii rosyjskiej wojny domowej i wymagałyby zupełnie odrębnej analizy. Ponadto tam, gdzie to będzie stanowiło istotne uzupełnienie tekstu zasadniczego, autor będzie cytował również najnowszą literaturę rosyjskojęzyczną oraz polskie tłumaczenia prac historyków obcych, a także sięgał do niektórych starszych opracowań polskiej historiografii.

¹ Na początku XX w. w szeregach wielu z nich (poza kozackimi) obowiązkową służbę wojskową odbywało wielu Polaków, pochodzących z Królestwa Polskiego lub z tzw. „ziem zabranych”. U progu I wojny światowej, po mobilizacji, było tak chociażby w przypadku 5 Kargopolskiego Pułku Dragonów (5 Драгунский Карпопольский Полк), który w końcu sierpnia 1914 r. znalazł się w Grójcu. W jego 6 Szwadronie, którym dowodził oficer Polak – rtm. Zankowicz, znajdowała się wówczas spora grupa Polaków. Jako ciekawostkę można dodać, że właśnie wtedy, jako ochotnik, dołączył do nich Kazimierz Rokossowski, późniejszy Konstanty Rokossowski, w pewnym okresie znany lepiej jako „marszałek dwóch narodów”. Zob.: M. Iwanow, *Konstanty Rokossowski. Kilka uwag do biografii politycznej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2009, R. X (LXI), Nr 4 (229), s. 204.

² Zob. choćby: S. Kopański, *Moja służba w Wojsku Polskim 1917-1939*, Londyn 1965; L. Mitkiewicz, *W Wojsku Polskim 1917-1921*, Londyn 1976; M. Romeyko, *Przed i po maju*, Warszawa 1985; F. Kusiak, *Życie codzienne oficerów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1992; J. Dziewirski, J. Kijowski, H. Maćkowiak, *5 Pułk Ułanów Zastawskich*, Ostrołęka 1991; *Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach kawalerskich II Rzeczypospolitej*. Zebrał i

nadto oficerowie z dawnej carskiej floty posiadali spore wpływy w odrodzonej w 1918 r. Polskiej Marynarce Wojennej³, co szczególnie widoczne było w Dywizjonie Okrętów Podwodnych⁴. Równie istotny wpływ, na istniejące w ostatnich dziesięcioleciach w Polsce zainteresowanie dawną armią rosyjską, ma wielowiekowe sąsiedztwo oraz liczne konflikty zbrojne, do których dochodziło pomiędzy Rzeczpospolitą Obojga Narodów a państwem carów⁵. To stosunkowo wiele przyczyn, dla których ta tematyka może być interesująca zarówno dla polskich historyków, jak i dla potencjalnego polskiego czytelnika.

Omówienie najnowszej, choćby najbardziej podstawowej i istotnej, literatury dotyczącej tych zagadnień należałoby rozpocząć od wymienienia prac o charakterze ogólnym. Niestety wśród współczesnej historiografii polskiej brak opracowania, które mogłoby stanowić swoiste kompendium wiedzy o dawnej armii rosyjskiej i rosyjskiej historii wojskowej⁶. Z prac o szerszym zakresie chronologicznym można by wymienić tutaj jedynie pozycję autorstwa Wojciecha Morawskiego i Sylwii Szawłowskiej dotyczącą wojen rosyjsko-tureckich, mających miejsce pomiędzy XVII a XX wiekiem⁷. Ukazała się ona w ramach serii wydawniczej „O wojnach i konfliktach” warszawskiego Wydawnictwa TRIO. Ma ona charakter popularnonaukowy, co powoduje, że można potraktować ją – również w kontekście polskim – jedynie jako swoiste wprowadzenie do tej tematyki. Wszystko to powoduje, że współczesny historyk zainteresowany konfliktami rosyjsko-tureckimi nadal zmuszony jest sięgać do starszych opracowań⁸.

W ramach dość poczytnej, a do niedawna także bardzo wartościowej serii „Historyczne bitwy” (firmowanej najpierw przez Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, a następnie przez Wydawnictwo BELLONA), na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat ukazał się cały szereg monografii poświęconych poszczególnym bitwom stoczonym pomiędzy wojskami Rzeczpospolitej Obojga Narodów a wojskami carskimi

opracował S. Radomyski, Pruszków 1994; J. Rzepecki, *Rodowód wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921-1929*, „Klio” 2001, Nr 1; Tenże, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930-1939*, „Klio” 2004, Nr 5; J. S. Tym, *Kawaleria w operacji i w walce. Koncepcje użycia i wyszkolenia kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1921-1939*, Warszawa 2006; A. Cz. Dobroński, K. Skłodowski, *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Dwernickiego 1917-1939. Dzieje i tradycje*, Suwałki 2008.

³ Zob.: Lista imienna korpusów oficerskich Marynarki Wojennej i członków organizacji „Alfa” Wydziału Marynarki Wojennej Komendy Głównej Armii Krajowej, oprac. A. Jankowski, J. K. Sawicki. [w:] *Kadry morskie Rzeczypospolitej. Tom II. Polska Marynarka Wojenna. Część I. Korpus oficerów 1918-1947*. Praca zbior., red. J. K. Sawicki, Gdynia 1996, s. 133-135, 159-160.

⁴ Poza częścią dalej cytowanej literatury zob. także: J. Kłossowski, *Wspomnienia z Marynarki Wojennej*, Warszawa 1970; Cz. Rudzki, *Polskie okręty podwodne 1926-1969*, Warszawa 1985.

⁵ Szerzej o tych kwestiach zob. choćby: *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. Tom I. Do roku 1648*. Praca zbior., red. J. Sikorski, Warszawa 1965; *Tom II. 1648-1864*. Praca zbior., red. J. Sikorski, Warszawa 1966. Warto też dodać, że co jakiś czas problematyka ta budzi zainteresowanie, mniej lub bardziej kompetentnej, historiografii rosyjskojęzycznej – Zob. chociażby: A. E. Тарас, *Войны Московской Руси с Великим Княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV-XVII веках*, Минск 2006; Tenże, *Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты в XVIII-XX вв.*, Минск 2008.

⁶ Zob.: L. Madej, *Armia rosyjska w XIX i na początku XX stulecia. Zarys problematyki*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, Białystok 2009, t. XLVI. Poza starszymi polskojęzycznymi opracowaniami współczesny historyk zmuszony jest posiłkować się wyłącznie literaturą rosyjską lub tłumaczeniami prac historyków obcych – Zob. choćby: C. B. Srewns, *Rosyjskie wojny 1460-1730. Narodziny mocarstwa*. Z ang. przeł. K. Jackiewicz, Warszawa 2010.

⁷ W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.

⁸ Zob. choćby: M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982.

oraz bataliom, które należą do rosyjskiej historii i stanowiły wyłącznie element etosu dawnej armii carskiej. Ze względu na przyjętą formułę wydawniczą pozycje te należałoby zaliczyć do publikacji o charakterze popularnonaukowym, przeznaczonych dla bardzo szerokiego grona czytelników. Jednak w wielu przypadkach ich wartość była bardzo wysoka, gdyż autorami byli z reguły uznani historycy zawodowi. Powodowało to, że zawarte w nich treści były efektem rzetelnych badań naukowych, a od prac *stricte* naukowych odróżniał je jedynie bardzo ograniczony aparat naukowy. Z zasady też miały określoną budowę – każda z nich pokrótce omawiała tło i przyczyny konfliktu, organizację armii i siły walczących stron⁹. Następnie autor opisywał przebieg wojny, konkretne starcie oraz jego skutki militarne i polityczne.

Jednym z pierwszych starć pomiędzy stroną polsko-litewską a wojskami Wielkiego Księstwa Moskiewskiego była stoczona 8 września 1514 r. bitwa pod Orszą – jej monografię przygotował Piotr Dróżdź¹⁰. Kolejne dwie pozycje autorstwa Dariusza Kupisza dotyczą konfliktów Rzeczypospolitej z Rosją o Inflanty za rządów króla Stefana Batorego. Pierwsza z nich poświęcona została zakończonemu sukcesem oblężeniu Połocka w 1579 r.¹¹, a druga polsko-litewskiej wyprawie na Psków z lat 1581-1582¹², będącej kulminacyjnym momentem trzeciej i ostatniej już kampanii moskiewskiej, kierowanej przez tego monarchę. Wartość obydwu prac podnosi wykorzystanie wielu źródeł drukowanych oraz obszernej literatury przedmiotu, także rosyjskojęzycznej.

Następne trzy monografie dotyczą udziału Rzeczypospolitej oraz jej sił zbrojnych w „dymitriadach” (wydarzenia związane z rosyjską „wielką smutą”¹³) oraz w konfliktach polsko-rosyjskich z początku XVII wieku, będących ich bezpośrednim efektem. W ich trakcie miało miejsce kolejne wielkie starcie wojsk koronnych i rosyjskich – bitwa pod Kłuszynem stoczona 4 lipca 1610 r., którą zajął się Robert Szcześniak¹⁴. Podobnie, jak w przypadku poprzednio omawianych prac, walorem tej monografii jest wykorzystanie źródeł archiwalnych i licznej literatury obcojęzycznej (głównie starszej rosyjskiej oraz szwedzkiej). Warto tutaj podkreślić, że to zwycięskie dla strony polskiej starcie przeszło do naszej historii jako jedno z największych zwycięstw oręża polskiego. Stąd też w 2010 r., w ramach obchodów czterechsetlecia tej *victorii*, ukazała się kolejna poświęcona jej monografia autorstwa Radosława Sikory¹⁵.

Autorem drugiego z opracowań – poświęconego pobytowi żołnierzy koronnych i litewskich w Rosji i Moskwie w 1612 r. jest Tomasz Bohun¹⁶. Omawia on pobyt załogi polsko-litewskiej na moskiewskim Kremlu, nieudaną próbę dostarczenia jej zaopatrzenia przez wojska dowodzone przez hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chod-

⁹ Z reguły znacznie dokładniej opisywane są wojska strony polskiej bądź litewskiej niż siły obce, z którymi przychodziło im przez wieki walczyć.

¹⁰ P. Dróżdź, *Orsza 1514*, Warszawa 2000. Zob. także: M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska XVI wieku. Tom I. Lata 1500-1548*, Zabrze 2011.

¹¹ D. Kupisz, *Połock 1579*, Warszawa 2003.

¹² D. Kupisz, *Psków 1581-1582*, Warszawa 2006.

¹³ Z wydanych ostatnio w Polsce pozycji dotyczących tej tematyki zob. chociażby: A. Andrusiewicz, *Dzieje wielkiej smuty*, Katowice 1999 oraz: W. Polak, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612*, Gdańsk 2008. Należy zauważyć, że w monografiach tych kwestie wojskowe stanowią jedynie jeden z wielu poruszanych wątków. Nie zawsze też jest to wątek najważniejszy.

¹⁴ R. Szcześniak, *Kłuszyn 1610*, Warszawa 2004.

¹⁵ R. Sikora, *Kłuszyn 1610. Rozważania o bitwie*, Warszawa 2010.

¹⁶ T. Bohun, *Moskwa 1612*, Warszawa 2005.

kiewicza oraz oblężenie Kremla kierowane przez Kuźmę Minina i Dymitra Pożarskiego, które w listopadzie 1612 r. zakończyło się klęską Rzeczypospolitej. Również ta monografia oparta została o kwerendę archiwalną, liczne źródła drukowane, a także obszerną i wartościową polską i rosyjskojęzyczną literaturę przedmiotu¹⁷.

Kolejna pozycja autorstwa Andrzeja Adama Majewskiego dotyczy zwycięskiej dla wojsk Rzeczypospolitej kampanii polsko-rosyjskiej z lat 1617-1618¹⁸, która w polskiej historiografii (głównie starszej) określana jest również jako: „wyprawa królewicza Władysława Wazy na Moskwę”. Stanowiła ona zakończenie wieloletnich zmagañ polsko-moskiewskich związanych z wspomnianymi powyżej „dymitriadami” i „wielką smutą”. W jej efekcie doszło do podpisania bardzo korzystnego dla Rzeczypospolitej rozjemstwa dywilińskiego, w wyniku którego uzyskała ona Smoleńszczyznę, Czernihowszczyznę i Siewierszczyznę. Także w przypadku tej monografii, w wyniku odpowiedniego doboru źródeł oraz literatury przedmiotu, powstało opracowanie posiadające sporą wartość merytoryczną.

W ostatnich latach w Zabrzu w Wydawnictwie Inforteditions ukazała się jeszcze jedna bardzo wartościowa praca zajmująca się problematyką „dymitriad” – głównie kwestiami wojskowymi związanymi z działaniami wojsk Dymitra II Samozwańca. Jej autorem jest Andrzej Grzegorz Przepiórka¹⁹. Książka przedstawia wydarzenia pobieżnie opisane w dotychczasowej polskiej historiografii. Bowiem mimo sporej liczby publikacji wciąż brakuje opracowania poświęconego sprawom i operacjom militarnym – zarówno strony polsko-litewskiej, jak i moskiewskiej. Wartość publikacji podnosi wykorzystanie źródeł z archiwów i bibliotek znajdujących się w Polsce, na Ukrainie oraz w Rosji i Szwecji. Ponadto przeprowadzona przez autora kwerenda objęła liczne źródła publikowane oraz obszerną literaturę przedmiotu – także obcojęzyczną²⁰.

Należy dodać, że tych tragicznych wydarzeń dotyczą również publikacje pochodzące z epoki źródeł pamiętnikarskich, których autorami są polscy uczestnicy „dymitriad”²¹. Poza tym trzeba pamiętać, że we współczesnej polskiej historiografii istnieją

¹⁷ Na ten temat zob. także: M. Dawidziuk, *Załoga wojsk polskich i litewskich w Moskwie (1610-1612)*, „Zeszyt Naukowy” Muzeum Wojska w Białymstoku 2003, z. 16.

¹⁸ A. A. Majewski, *Moskwa 1617-1618*, Warszawa 2006.

¹⁹ A. G. Przepiórka, *Od Staroduba do Moskwy. Działania wojsk Dymitra II Samozwańca w latach 1607-1608*, Zabrze 2007. Pozycja ta należy do serii wydawniczej Bitwy/Taktyka, która na polskim rynku wydawniczym coraz skuteczniej konkuruje z wspomnianą już tutaj serią: *Historyczne bitwy*.

²⁰ Wydarzeń tych dotyczy również artykuł: P. Florek, *Oblężenie klasztoru troicko-siergiejewskiego jako przykład staropolskiej sztuki oblężniczej z początku XVII wieku* [w:] *Polska myśl wojskowa na przestrzeni dziejów*. Praca zbior., red. B. Łach, T. Gajownik, D. Radziwiłłowicz, Olsztyn 2008; Tenże, *Zapomniana bitwa – Rachmancowo (2 X 1608 r.)* [w:] *Homo doctus in se semper divitiis habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małtkowi z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*. Praca zbior., red. W. Polak, Toruń 2008.

²¹ Zob. choćby: J. Budziłło, *Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 r.* Oprac. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995; *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612*. Wybór i oprac. pamiętników M. Kubala, T. Ścieżor, Warszawa 1995; S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*. Wstęp i oprac. A. Borowski, Kraków 1998.; *Diariusz drogi króla JMCI Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia przez lat dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611*. Oprac. J. Byliński, Wrocław 1999; *Sprawa Smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku* (seria: *Polonika w Riksarkivet Skoklostera Samlingen*). T. II. Red. A. Nowicka-Jeżowa). Z rękopisu wydała M. M. Kacprzak, Warszawa 2006; *Trzej politycy świadkowie pierwszej dymitriady*. Oprac. J. Wójcicki, Kraków-Warszawa 2008; J. Sobieski, *Diariusz ekspedycyjnej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617-1618*. Oprac. J. Byliński, W. Koczorowski, Opole 2010.

opracowania dotyczące słynnego pułku Aleksandra Lisowskiego (późniejszych Lisowczyków) oraz ich walk na terenie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego podczas polskiej interwencji zbrojnej z początków XVII wieku²².

Następna praca, której autorem jest wspomniany już Dariusz Kupisz, dotyczy oblężenia Smoleńska przez wojska moskiewskie w latach 1632-1634 oraz polskiej odsieczy zakończonej kapitulacją armii Szeina i zawarciem korzystnych dla Rzeczypospolitej traktatów polanowskich²³. O wadze tej problematyki decyduje to, że wydarzenia te były kluczowym momentem tzw. „wojny smoleńskiej”. O wartości tej monografii, podobnie jak w przypadku wcześniej omówionych prac tego autora, stanowi odpowiedni dobór różnorodnych źródeł oraz literatury przedmiotu, w tym również rosyjskojęzycznej. Warto zauważyć, że w ostatnich latach i ten konflikt doczekał się publikacji związanych z nim źródeł²⁴.

Wojnie Rzeczypospolitej z Moskwą w latach z lat 1654-1655 poświęcona jest wydana w Zabrzu monografia autorstwa Konrada Bobiatyńskiego, która dotyczy niekorzystnych dla Rzeczypospolitej operacji militarnych wojsk moskiewskich, jakie miały wówczas miejsce na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁵. K. Bobiatyński zajął się m.in. przebiegiem kampanii letniej 1654 r., oblężeniem i upadkiem Smoleńska, odbudową armii litewskiej po niepowodzeniach poniesionych przez nią pod Szklowem i Szepielewiczami, a także kontrofensywą wojsk litewskich i koronnych na Ukrainie podjętą w końcu tego roku. Wartość merytoryczną ustaleń zawartych w tym opracowaniu znacznie podnosi wykorzystanie przez autora licznych źródeł archiwalnych z bibliotek i archiwów znajdujących się w Polsce, na Ukrainie oraz Litwie. Oprócz tego przeprowadzona przez niego kwerenda objęła liczne źródła publikowane oraz obszerną literaturę przedmiotu, w tym również obcojęzyczną.

Z kolei Romuald Romański zajął się jednym z największych zwycięskich strać wojsk koronnych w wojnie Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskim (1654-1655 i 1658-1667) – bitwą pod Cudnowem z 1660 r. oraz kapitulacją licznej armii carskiej dowodzonej przez Wasyla Borysewicza Szeremietiewa (ze wspomagającymi ją wojskami kozackimi), która nastąpiła 4 listopada tego roku²⁶. Efektem tej potyczki oraz uwieńczony sukcesem kampanii cudnowskiej było udaremnienie Moskwi zajęcia całej Ukrainy, wchodzącej wówczas w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ta niewątpliwie ciekawie napisana praca, w przeciwieństwie do poprzednich, oparta została wyłącznie na literaturze przedmiotu – głównie polskiej (taki wniosek wynika z analizy zamieszczonej w niej bibliografii). Warto dodać, że w ostatnich latach ukazały się publi-

Zob. także: K. Kościelniak, *Wpływ kampanii moskiewskiej 1609-1612 na rozwój polskiej myśli wojskowej w relacjach pamiętnikarskich* [w:] *Polska myśl wojskowa na przestrzeni dziejów...*

²² Zob. chociażby: H. Wisner, *Lisowczycy*, Warszawa 1995.; A. G. Przepiórka, *Od wolontariuszy do żołnierzy zaciężnych. Ewolucja formacji Lisowczyków w dobie wojny z Moskwą (1615-1618)*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktury – urzędy – prawo – finanse*. Praca zbior., red. K. Łopatecki, Zabrze 2011. Zob. także: *Памятники истории восточной Европы. Источники XV-XVII вв. Том первый. Книга седьмая 1613-1619 гг. Документы разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень – зима 1615 г.)*. Коллегиальная работа под редакцией И. Граля, Москва-Варшава 1995.

²³ D. Kupisz, *Smoleńsk 1632-1634*, Warszawa 2001.

²⁴ *Sprawa Smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku* (seria: *Polonika w Riksarkivet Skoklostersamlingen*. T. II...); *Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633-1634*. Oprac. M. Nagielski, Warszawa 2006.

²⁵ K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655*, Zabrze 2004.

²⁶ R. Romański, *Cudnow 1660*, Warszawa 1996.

kacje polskich źródeł dotyczących tych ważnych wydarzeń²⁷.

Celem pracy Marcina Gawędy, poświęconej bitwie z 28 czerwca 1660 r. pod Połonką oraz tej stoczonej w październiku tego roku nad rzeką Basią, było przybliżenie słabo opisanych, a przez to mało znanych w Polsce wydarzeń militarnych, które miały miejsce na litewskim teatrze działań wojennych²⁸. W efekcie przeprowadzonej przez autora kwerendy w źródłach archiwalnych oraz wśród wydanych dotychczas drukiem publikacji źródłowych, a także w bogatej literaturze przedmiotu powstała niewątpliwie ciekawa i wartościowa praca dotycząca tego fragmentu wojny polsko-moskiewskiej z lat 1654-1667.

Kolejną cenną publikacją, dotyczącą tematyki kampanii roku 1660 na Litwie, jest pozycja przygotowana przez Krzysztofa Kossarzeckiego, opublikowana przez Wydawnictwo Inforteditions²⁹. Autor opisał m.in. okoliczności wznowienia wojny z Moskwą oraz siły i plany walczących stron, ofensywę wojsk kniazia Iwana Chowańskiego z przełomu 1659 i 1660 r., a także walki toczone na Podlasiu. Rozważania te objęły również działania ofensywne wojsk koronnych i litewskich, które doprowadziły do zwycięskiej dla nich bitwy pod Połonką. Walory omawianej pracy podnosi wykorzystanie przez twórcę licznych źródeł archiwalnych i materiałów rękopiśmiennych, pochodzących z archiwów i bibliotek znajdujących się w Polsce, Rosji oraz na Ukrainie, Litwie i Białorusi. Ponadto przeprowadzona przez niego kwerenda objęła liczne źródła publikowane oraz obszerną literaturę przedmiotu również obcojęzyczną. Warto tutaj dodać, że wydano niedawno drukiem wartościowe pamiętniki kombatantów, którzy brali udział w tych wydarzeniach³⁰.

W omawianej grupie prac z serii: „Historyczne bitwy” znajduje się niezbyt udana monografia Piotra Derdeja, przedstawiająca trzy starcia wojny polsko-rosyjskiej z 1792 r. toczonej w obronie Konstytucji 3 maja – bitwy pod Zieleńcami, Mirem oraz Dubienką³¹. Dobór treści spowodował, że autor omówił praktycznie całą wojnę – łącznie z jej aspektami politycznymi, łamiąc przy tym panujące dotychczas zasady. Spowodowało to, że ani bitwy, ani biorące w nich udział armie nie zostały omówione w sposób wyczerpujący³².

Kolejne dwa opracowania dotyczą bitew z okresu powstania kościuszkowskiego (1794). Autorem pierwszego z nich jest Bartłomiej Szyndler, który przedstawił starcie racławickie na tle panoramy początkowych dziejów tego narodowego zrywu³³. Co więcej, opisał także dalsze dzieje i przebieg karier głównych uczestników bitwy, w tym rosyjskiego gen. Aleksandra Tormasowa. Omawiane tutaj opracowanie pozbawione jest bibliografii. Zamiast niej w odrębnych rozdziałach przedstawione są źródła dotyczące bitwy oraz dotychczasowy stan literatury. Niewiele wcześniej problematyką tej bitwy

²⁷ Zob. choćby: S. Leszczyński, *Potrzeba z Szeremetem, hetmanem moskiewskim i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana*. Oprac. P. Borek, Kraków 2006.

²⁸ M. Gawęda, *Połonka-Basia 1660*, Warszawa 2005.

²⁹ K. Kossarzecki, *Kampania roku 1660 na Litwie*, Zabrze 2005.

³⁰ Zob. chociażby: J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik 1640-1684*. Oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987; J. Łoś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi pancerniej*. Oprac. R. Śreniawa-Szypkowski, Warszawa 2000.

³¹ P. Derdej, *Zieleńce-Mir-Dubienka 1792*, Warszawa 2000.

³² W ostatnich latach (poza wcześniejszymi pracami) na temat dwóch z tych starć, w których udział brały wojska koronne pisał również: W. S. Mikuła, *Zieleńce-Dubienka. Z dziejów wojny w obronie Konstytucji 3 maja*, Pruszków 1995. Jednak ta niewielka objętościowo praca nie wyczerpuje tematu.

³³ B. Szyndler, *Racławice 1794*, Warszawa 2009.

zajmował się wybitny polski historyk wojskowy – Jan Lubicz-Pachoński. Jego analiza stanowi dogłębne i – jak się wydaje – najpełniejsze obecnie studium zarówno przyczyn, które doprowadziły do tego starcia, przebiegu bitwy, a także jej militarnych skutków. Poza tym autor ten poświęcił sporo uwagi biorącym w niej udział siłom rosyjskim³⁴.

Drugą pozycją z serii „Historyczne bitwy”, dotyczącą tego powstania, jest monografia bitwy pod Maciejowicami autorstwa Wojciecha Mikuly³⁵. W tej pracy dokładnie omówiono działania stron, czyli wojsk powstańczych i armii rosyjskiej w okresie od 5 września do 10 października 1794 r., kiedy to rozegrała się zakończona polską klęską batalia. Wartość tego studium podnosi wykorzystanie źródeł archiwalnych i publikowanych oraz obszernej literatury przedmiotu – również rosyjskojęzycznej. Warto tutaj dodać, że w ostatnich latach ukazały się drukiem pamiętniki kombatantów, którzy brali udział w powstaniu kościuszkowskim oraz w starciu pod Maciejowicami³⁶.

Rzetelnie napisaną publikacją, dotyczącą udziału Polaków i Rosjan w wydarzeniach 1813 r., jest pozycja autorstwa Jadwigi Nadziei. Odnosi się ona do blokady trwającej od lutego do 23 listopada tego roku i oblężenia twierdzy zamojskiej przez wojska rosyjskie³⁷.

Dalsze pozycje tej serii wydawniczej omawiają największe starcia armii Królestwa Polskiego z wojskiem rosyjskim podczas wojny polsko-rosyjskiej w 1813 r., która w rosyjskiej historiografii nadal określana jako „polski bunt 1810-1813 r.” Warto zauważyć, że w polska historiografia wykazuje niesłabnące zainteresowanie powstaniem listopadowym oraz wojną z Rosją, która była jego bezpośrednim skutkiem³⁸.

Pierwsza monografia autorstwa Tomasza Strzeżka opisuje dwie bitwy: pod Stoczkiem z 14 lutego i pod Nową Wsią z 19 lutego 1813 r.³⁹. Obydwa starcia były zwycięstwem jazdy polskiej z korpusu gen. Józefa Dwernickiego nad oddziałami rosyjskiego V Rezerwowego Korpusu Kawalerii dowodzonymi przez generałów: Fiodora Gejsmara oraz Cypriana Kreutza. Autor przedstawił genezę i charakter wojny, plany militarne obydwu stron konfliktu oraz wstępne walki toczone po przekroczeniu granicy przez armię carską. Dokonał również charakterystyki jazdy Wojska Polskiego oraz armii rosyjskiej. Druga praca tego autora poświęcona została walce pod Iganiami (10 kwietnia 1813r.)⁴⁰ – jednej z największych bitew polskiej ofensywy wiosennej. Poza jej

³⁴ Zob.: J. Lubicz-Pachoński, *Bitwa pod Raclawicami*, Warszawa-Kraków 1984.

³⁵ W. Mikula, *Maciejowice 1794*, Warszawa 1991.

³⁶ Zob. choćby: *Dziennik Józefa Kopcia brygadiera wojsk polskich*. Z rękopisu Biblioteki Czartoryskich opracowali i wydali A. Kuczynski, Z. Wójcik, Warszawa-Wrocław 1995. Należy zauważyć, że dziennik ten zawiera sporo informacji na temat ówczesnej armii rosyjskiej oraz imperium carskiego.

³⁷ J. Nadzieja, *Zamość 1813*, Warszawa 1994.

³⁸ Zob. choćby: *Powstanie listopadowe 1810-1813. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania*. Praca zbior., red. W. Zajewski, Warszawa 1980; A. Dobroński, *Powstanie listopadowe i wojna polsko-rosyjska 1810-1813 [w:] Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski. Część I*. Praca zbior., red. Z. Koszytyła, Białystok 1986; W. Zajewski, *Powstanie listopadowe 1810-1813*, Warszawa 1998; W. Saletra, *Krakowskie i Sandomierskie w czasie powstania listopadowego. Administracja, wysiłek zbrojny, postawa społeczeństwa*, Sandomierz 2006, a także: A. Nadolski, *Z szabłą na Moskalu. Barbara Czarnowska (1810-1891) – żołnierz Powstania Listopadowego*, Warszawa 2011. Faktem wartym odnotowania jest ukazanie się w 1988 r. w Krakowie reprintu bardzo wartościowej monografii rosyjskiego autora – A. K. Puzyrewski, *Wojna polsko-ruska 1813 r.* (Wydanie przerobione, poprawione i uzupełnione), Warszawa 1988.

³⁹ T. Strzeżek, *Stoczek-Nowa Wieś 1813*, Warszawa 2010.

⁴⁰ T. Strzeżek, *Iganie 1813*, Warszawa 1999. Zob. także inne prace tego autora poświęcone tej tematyce: Tenże, *Polska ofensywa wiosenna w 1931 roku. Zaprzepaszczona szansa powstania listopadowego*, Olsztyn 2002.

przebiegiem, omówione zostały pozostałe starcia tego etapu działań Wojska Polskiego, nacierającego na siły rosyjskie rozmieszczone wzdłuż szosy brzeskiej. Uzupełnieniem wywodów jest dokładne określenie sił – polskich i rosyjskich – które brały udział w tych wydarzeniach⁴¹. T. Strzeżek to także autor studium dotyczącego nieskutecznej obrony Warszawy przed wojskami rosyjskimi 6 i 7 września 1831 r.⁴². Opisał w niej przyczyny oblężenia stolicy, jej system obronny, siły obu stron, plan walki, a także obydwie dni obrony, zakończone kapitulacją strony polskiej. Rozważania podsumował bilansem strat. Praca nie posiada bibliografii, a reszta aparatu naukowego ograniczona została do minimum. Natomiast pozostałe opracowania Strzeżka oparte zostały o kwerendę w bogatych i różnorodnych źródłach archiwalnych i drukowanych oraz o obszerną, wartościową i celowo dobraną literaturę przedmiotu zarówno polsko, jak i rosyjskojęzyczną.

Bardzo ciekawe i kompetentne omówienie stoczony 25 lutego 1831 r. bitwy pod Grochowem przygotował Wiesław Majewski⁴³. Opracował także wstępny okres walk wojny polsko-rosyjskiej, kiedy armia carska podeszła na przedpola Warszawy, w tym także bitwę pod Wawrem z 19 lutego. Ponadto przedstawił siły polskie i rosyjskie, które wzięły udział w starciu oraz topografię terenu, gdzie odbyła się bitwa. Opis grochowskiej batalii otrzymał bardzo przejrzystą i jednocześnie dynamiczną formę, dzięki czemu książka jest stosunkowo łatwa w odbiorze. Omawiana tutaj pozycja pozbawiona jest bibliografii. Jednak autor zaopatrzył ją w cały szereg przypisów, które odsyłają potencjalnego czytelnika do odpowiednich źródeł oraz fachowej literatury przedmiotu.

Praca Dariusza Ostapowicza dotyczy dwóch bitew stoczonych przez korpus gen. J. Dwernickiego: 19 kwietnia 1831 r. pod Boremlem na Wołyniu oraz 14 maja tego roku pod Daszowem (przy udziale powstańców podolskich)⁴⁴. Pierwsze starcie z korpusem rosyjskim, dowodzonym przez gen. F. Rüdigera, uważane jest za najświetniejszą akcję polskiej kawalerii w tej wojnie. Całość działań, których głównym celem było przeniesienie powstania do „krajów zabranych”, czyli na Wołyń i Podole, doprowadzona została przez autora do dnia 27 kwietnia – czyli do momentu przekroczenia granicy austriackiej przez siły gen. Dwernickiego. Ostapowicz zajął się także operacjami powstańców podolskich oraz popowstaniowymi losami uczestników tych wydarzeń. Ta ciekawie napisana pozycja powstała w oparciu o publikowane źródła oraz o studia w podstawowej literaturze przedmiotu, głównie polskojęzycznej.

Odrębnej monografii doczekała się kolejna wielka bitwa powstania – przegrana przez Wojsko Polskie batalia stoczona 26 maja 1831 r. pod Ostrołęką. Jej autorem jest Michał Leszczyński⁴⁵. Opisał on cele i przebieg polskiej „wyprawy na gwardie”, organizację i stan liczebny walczących armii, teatr działań wojennych, a także przebieg samej bitwy oraz jej skutki militarne. Wartość pracy obniża niewykorzystanie odpowiednich źródeł rosyjskich i rosyjskojęzycznej literatury przedmiotu. Zamiast tego w bibliografii

⁴¹ Na temat tej bitwy pisał także: Z. Gnat-Wieteska, *Iganie*, Pruszków 1997.

⁴² T. Strzeżek, *Warszawa 1831*, Warszawa 1998. Poza tym zob. także inną pracę tego autora dotyczącą powyższej problematyki: Tenże, *Obrona Warszawy 6-7 września 1831 roku*, Olsztyn 1996.

⁴³ W. Majewski, *Grochów 1831*, Warszawa 1982.

⁴⁴ D. Ostapowicz, *Boremel 1831*, Warszawa 2010.

⁴⁵ M. Leszczyński, *Ostrołęka 1831*, Warszawa 2011. Wspomnieć warto, że w ostatnich latach ukazał się również tom polskojęzycznych źródeł, dotyczących bitwy pod Ostrołęką zatytułowany: *Ostrołęka 1831. Wspomnienia, rozkazy, relacje*. Wybór, oprac., wstęp N. Kasperek, J. Gołota, Ostrołęka 2011. Natomiast ze starszych prac w wielu aspektach swoją aktualność i wartość zachowało opracowanie: W. Tokarz, *Bitwa pod Ostrołęką*, Poznań 1922.

znalazły się (nie wiedzieć czemu) anglojęzyczne opracowania⁴⁶, dotyczące piechoty rosyjskiej czasów wojen napoleońskich oraz bitwy pod Bałakławą w roku 1854.

Kończąc problematykę związaną z wojną polsko-rosyjską 1831 r., należy wspomnieć o jeszcze jednej monografii, która ze względu na prezentowaną tematykę oraz wartość naukową warta jest wymienienia, mimo że nie należy do wspomnianej wcześniejszej serii. Mowa tutaj o pracy Jana Warmińskiego, dotyczącej jeńców rosyjskich, którzy znaleźli się w niewoli polskiej w wyniku wydarzeń lat 1830-1831⁴⁷. Wykorzystując bogate źródła archiwalne, różnorodne źródła drukowane oraz obszerną literaturę przedmiotu, autor zajął się ustaleniem liczby jeńców rosyjskich, którzy dostali się wówczas do niewoli i okolicznościami w jakich to następowało. Opisał również rozlokowanie, warunki bytowe, w jakich znajdowali się jeńcy oraz warunki zatrudnienia i ich zajęcia. W kręgu jego zainteresowań znalazły się też kwestie stosunku jeńców do Polaków, w tym problem ucieczek oraz sprawa nastawienia Polaków do jeńców. Można stwierdzić, że powstało niezwykle ciekawe i wartościowe opracowanie, jakiego w dotychczasowej polskiej historiografii jeszcze nie było.

Następne pozycje z cyklu wydawniczego „Historyczne bitwy” dotyczą wyłącznie bitew i wydarzeń związanych z rosyjską historią wojskową. Jednak wszędzie tam, gdzie było to możliwe, autorzy podkreślali ich ewentualne związki z dziejami polskimi. W większości polegały one na udziale polskich formacji wojskowych, bądź Polaków służących w obcych armiach. Warto też podkreślić, że w zdecydowanej większości przypadków walczyli oni po stronie przeciwników armii rosyjskiej. Do tej grupy prac należy ciekawa monografia bitwy na Kulikowym Polu z 1380 r. autorstwa Leszka Podhorodeckiego⁴⁸. To niezwykle ważne dla dziejów Rusi Moskiewskiej zwycięstwo, odniesione przez wojska dowodzone przez księcia Dymitra Dońskiego nad mongolską armią nieformalnego Chana Wielkiej Ordy – Mamaja, było ważnym etapem na drodze do odzyskania pełnej suwerenności. Konflikt ten, jego przyczyny i następstwa, a także siły walczących stron i samo starcie opisane zostały w oparciu o opublikowane źródła staroruskie i odpowiednią literaturę przedmiotu (głównie rosyjskojęzyczną). Warto zauważyć, że autor nie pominął wątku rywalizacji o władzę pomiędzy ówczesnym władcą Wielkiego Księstwa Litewskiego – Jagiełłą a Dymitrem Dońskim oraz innymi książętami ruskimi.

Kolejna rozprawa, przygotowana przez uznanego polskiego historyka, zajmującego się dziejami Rosji – Władysława Serczyka, omawia słynną bitwę pod Połtawą z 1709 r., w wyniku której armia cara Piotra I Wielkiego zadała druzgocącą klęskę wojskom szwedzkim króla Karola XII⁴⁹. Potencjalny czytelnik otrzymał krótki rys przyczyn i przebiegu Wielkiej Wojny Północnej, dokładny opis kampanii 1709 r. oraz samej bitwy – również jej militarnych i politycznych skutków. Autor nie pominął także słynnej i skomplikowanej sprawy kozackiego hetmana Iwana Mazepy. Pozycja ta napisana została w konwencji opracowania popularnonaukowego i poza nielicznymi przypisaniami nie zawiera bibliografii, lecz jedynie wskazówki bibliograficzne⁵⁰.

⁴⁶ Należące do bardzo poczytnych i z reguły wartościowych serii wydawnictwa OSPREY.

⁴⁷ J. Warmiński, *Losy jeńców rosyjskich w powstaniu listopadowym 1830-1831*, Lublin 2006.

⁴⁸ L. Podhorodecki, *Kulikowe Pole 1380*, Warszawa 1986.

⁴⁹ W. Serczyk, *Połtawa 1709*, Warszawa 1982.

⁵⁰ Warto dodać, że współczesny polski czytelnik dysponuje także dwoma wartościowymi i bardzo ciekawymi monografiami, będącymi tłumaczeniami prac uznanych historyków szwedzkich – Zob.: P. Englund,

Spora liczba mniej lub bardziej udanych monografii z serii „Historyczne bitwy” dotyczy kampanii i bitew, w których brały udział wojska carskie podczas wojen napoleońskich⁵¹. Otwiera je praca autorstwa Tomasza Rogackiego poświęcona krwawej⁵² bitwie pod Pruską Iławą (właśc.: Preussisch Eylau) z 1807 r.⁵³. Opisano w niej wschodniopruski teatr działań wojennych, siły i operacje Wielkiej Armii oraz sił rosyjskich i pruskich, przebieg samego starcia, które miało miejsce 7 i 8 lutego tego roku oraz końcowe walki tej kampanii. Pracę oparto o podstawowe źródła drukowane oraz o opracowania rosyjsko, francusko, niemiecko i polskojęzyczne⁵⁴.

Kolejny, jednak bardzo nieudany, przygotowany przez Piotra Dróżdza tomik dotyczy słynnej bitwy pod Borodino z 1812 r.⁵⁵. Autor zbyt obszernie opisał dzieje cesarza Napoleona Bonaparte oraz jego wcześniejsze sukcesy wojenne, a zbyt mało miejsca poświęcił teatrowi działań wojennych kampanii 1812 r.. Jednocześnie zbyt ogólnikowo potraktowane zostały armie obydwu przeciwników. Wykorzystana bibliografia robi wrażenie przypadkowej, ponadto nie uwzględniono w niej najnowszej literatury rosyjskiej. Dominują, głównie starsze, opracowania historyków polskich. Nie zabrakło natomiast szerszych odniesień do udziału Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego oraz polskich pułków znajdujących się na żołdzie francuskim.

Znacznie rzetelniej oraz w oparciu o zdecydowanie obszerniejszą i wartościowszą literaturę, przygotowane zostały dwie prace Andrzeja Dusiewicza. Pierwsza z nich opisuje krwawą bitwę pod Smoleńskiem, która odbyła się w dniach od 16 do 18 sierpnia 1812 r.⁵⁶. Pokazano w niej marsz Wielkiej Armii – także polskiego V Korpusu dowodzonego przez księcia Józefa Poniatowskiego – w kierunku Smoleńska oraz walki o miasto i przeprawy na Dnieprze. Poza tym A. Dusiewicz podjął się trudu przedstawienia dokładnego *Ordre de Bataille* wojsk obydwu armii, które uczestniczyły w tych wydarzeniach⁵⁷. Druga pozycja dotyczy bitwy pod Tarutino⁵⁸ stoczonej 18 października tego roku⁵⁹. Autor omówił cały zaczepny manewr tarutiński wojsk rosyjskich, przebieg walk, a także nieudaną próbę wycofania się Wielkiej Armii z Moskwy traktem kałuskim. Ob-

Poltawa. Tłum. W. Lygaś, Gdańsk 2003; P. From, *Kłeska pod Połtawą. Kampania Karola XII w Rosji w latach 1707-1709*, Zabrze 2010. Zob. także: B. Liljegren, *Karol XII*. Tłum. W. Lygaś, Gdańsk 2010. Jednocześnie sporo ciekawych informacji o tych wydarzeniach, głównie dotyczących odbioru skutków tej batalii w ówczesnej Rzeczypospolitej, zawiera pozycja: W. E. Rakowski, *Pamiętnik Wielkiej Wojny Północnej*. Oprac. M. Nagielski, M. Wagner, Warszawa 2002.

⁵¹ Warto pamiętać, że poza publikacjami zwartymi, dysponujemy także całym szeregiem, nieraz bardzo wartościowych, przyczynków opracowanych przez polskich historyków – Zob. choćby: L. Madej, *Wyprawa Kozaków dońskich do Indii w 1801 roku*, „Studia Historyczne” 2003, R. XLVI, z. 1 (180).

⁵² Była to jedna z najkrwawszych bitew epoki napoleońskiej.

⁵³ T. Rogacki, *Pruska Iława 1807*, Warszawa 2004.

⁵⁴ O wydarzeniach tej kampanii, w tym także o biorących w niej udział wojskach rosyjskich, pisali również: T. Strzeżek, *Wojny napoleońskie w Prusach Wschodnich* [w:] *Wojny w Prusach*. Praca zbior., red. W. Gleszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Olsztyn 2004; J. Jasiński, S. Skowronek, *Wschodniopruskie kampanie Napoleona. Wielka Armia i wojska polskie w 1807 roku. Historia, tradycje, legendy*, Olsztyn 2007; S. Skowronek, *Guttstadt i Heilsberg. Działania wojenne w rejonie Dobrego Miasta i Lidzbarka Warmińskiego 4-12 czerwca 1807*, Zabrze 2011.

⁵⁵ P. Dróżdż, *Borodino 1812*, Warszawa 2003.

⁵⁶ A. Dusiewicz, *Smoleńsk 1812*, Warszawa 2007.

⁵⁷ Współczesny polski czytelnik może skorzystać także z innego, jednak bardzo pobieżnie przygotowanego, popularnonaukowego opracowania tej bitwy – Zob.: A. Cz. Żak, *Smoleńsk 1812*, Pruszków 1999.

⁵⁸ Dla Polaków i Francuzów była to bitwa pod Winkowem, choć ci ostatni niekiedy określali ją jako bitwę nad rzeką Czerniszną.

⁵⁹ A. Dusiewicz, *Tarutino 1812*, Warszawa 2004.

szernie omówiony został udział żołnierzy polskiego V Korpusu Wielkiej Armii.

Swoistą kontynuacją opisu wielkich starć tej kampanii może być monografia Rafała Kowalczyka, dotycząca bitwy pod Małojarosławcem stoczony 24 i 25 października 1812 r.⁶⁰. Przedstawiono w niej przyczyny, które doprowadziły do tego starcia, plany operacyjne walczących stron, przebieg walk i – tragiczne dla Wielkiej Armii – skutki tego zwycięskiego dla Rosjan starcia. Pracę uzupełnia *Ordre de Bataille* obydwu armii z dnia 9 września 1812 r.. Wartość zawartych w niej ustaleń podnosi wykorzystanie różnorodnych źródeł drukowanych oraz obszernej i wartościowej literatury przedmiotu, także obcej.

Bardzo wartościowym opracowaniem jest, przygotowana przez Roberta Bieleckiego, monografia bitwy nad Berezyną, która rozegrała się w trzeciej dekadzie listopada 1812 r. i stanowiła jeden z ostatnich oraz jednocześnie najważniejszych i najtragiczniejszych akordów kampanii rosyjskiej⁶¹. Poza szerokim, bardzo dobrze skonstruowanym i dynamicznym opisem walk o umożliwienie odwrotu Wielkiej Armii przez Berezynę, autor szeroko omówił udział wojska Księstwa Warszawskiego, które broniło przepraw przed napierającymi oddziałami rosyjskimi. Całość tych zagadnień, pomimo popularnonaukowego charakteru książek z serii „Historyczne bitwy”, opracowana została na podstawie bogatej podstawy źródłowej oraz obszernej literatury przedmiotu.

W grupie prac, dotyczących udziału armii rosyjskiej w wojnach epoki napoleońskiej, należy odnotować monografię bitwy stoczony 13 lutego 1813 r. pod Kaliszem pomiędzy VII Korpusem Wielkiej Armii a rosyjskim korpusem awangardy dowodzonym przez gen. Ferdinanda von Wintzigerode. Jej autorem jest Marcin Baranowski⁶². Opisał on działania wojsk rosyjskich oraz Wielkiej Armii, które toczyły się na terenie Księstwa Warszawskiego w okresie od grudnia 1812 r. do lutego 1813 r., a także scharakteryzował biorące w nich udział armie. Ponadto dokładnie przeanalizował kaliską batalię oraz jej skutki militarne i polityczne. Warto też pamiętać, że była to ostatnia bitwa epoki napoleońskiej stoczona na ziemiach polskich. Wartość tej pracy podnosi wykorzystanie źródeł z archiwów znajdujących się w Paryżu i Moskwie. Oprócz tego przeprowadzona przez niego kwerenda objęła liczne źródła publikowane oraz obszerną literaturę przedmiotu – również obcojęzyczną.

Kolejną, rzetelnie opracowaną i napisaną publikacją, jest monografia poświęcona wielkiej bitwie narodów, która miała miejsce pod Lipskiem pomiędzy 16 a 19 października 1813 r.⁶³. Jej autorką jest wcześniej wspomniana J. Nadzieja. Praca omawia przebieg wiosennych starć kampanii niemieckiej⁶⁴, próby zawarcia pokoju oraz dalszy etap kampanii, którego zwieńczeniem była bitwa pod Lipskiem i bitwa pod Hanau stoczona 30 i 31 października tego roku podczas odwrotu Wielkiej Armii za Ren. Ponadto sporo informacji dotyczy udziału wojsk rosyjskich, mianowicie korpusów gen. lejtnanta hrabiego Ludwika Wittgensteina, gen. Michała Barclay de Tolly, grupy kozackiej atamana

⁶⁰ R. Kowalczyk, *Małojarosławiec 1812*, Warszawa 2008.

⁶¹ R. Bielecki, *Berezyna 1812*, Warszawa 1990. Poza tym o zagładzie Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r. oraz o ówczesnych sukcesach wojsk rosyjskich pisali ostatnio także: R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 roku*, Łódź 2007.

⁶² M. Baranowski, *Bitwa pod Kaliszem 13 lutego 1813*, Zabrze 2006.

⁶³ J. Nadzieja, *Lipsk 1813*, Warszawa 1990.

⁶⁴ Tą problematyką, w tym także udziałem w tych operacjach wojsk rosyjskich, ostatnio zajmował się także: M. Olczak, *Kampania 1813. Śląsk i Łużyce*, Warszawa 2004.

Matwieja Płatowa oraz armii rezerwowej gen. Leontija Benningsena i innych. Ważnym wątkiem narracji jest też udział resztek Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego⁶⁵.

Ciekawą, choćby przez to, że porusza bardzo słabo znaną w Polsce problematykę wojny Rosji z Persją z lat 1826-1828, jest monografia Pawła Borawskiego wydana przez Wydawnictwo „Infortedititions”⁶⁶. Twórca omówił przyczyny wybuchu konfliktu, opisał ówczesną armię perską oraz skład rosyjskiego Samodzielnego Korpusu Kaukaskiego, a także dokonał analizy przebiegu działań wojennych, w tym największych bitew. Wskazał również na skutki konfliktu. Praca została oparta o źródła drukowane oraz o odpowiednią literaturę przedmiotu – głównie rosyjskojęzyczną. Posiada także aparat naukowy, choć bibliografia sporządzona została w dość zaskakujący i jednocześnie kontrowersyjny sposób.

Wartościową pracą z serii „Historyczne bitwy”, opartą o różnorodne publikowane źródła i odpowiednią literaturę przedmiotu (polsko, rosyjsko i anglojęzyczną), jest publikacja autorstwa Michała Klimeckiego. Dotyczy ona walk na Krymie w latach 1854-1855, toczonych przez armię rosyjską z wojskami tureckimi i koalicji państw zachodnich⁶⁷. Problematyka ta, choć łączy się z polską historią, nie jest zbyt popularna w polskiej historiografii ostatnich lat⁶⁸. Mimo tego M. Klimecki podjął się trudu opisanego przebiegu walk nad Dunajem oraz na Kaukazie w 1854 r., a także walk na Krymie w roku następnym – oblężenia Sewastopola i bitew pod Bałakławą⁶⁹ oraz Inkermanem. Walki, pomimo bardzo dobrej postawy obrońców, zakończyły się upadkiem sewastopolskiej twierdzy i porażką Rosjan, którzy zmuszeni zostali do podjęcia rozmów pokojowych.

Bardzo ciekawą pracą jest rozprawa autorstwa Bogusława Brodeckiego, poświęcona bitwom na przełęczy Szyпка i wokół miejscowości Plewna, które miały miejsce podczas wojny rosyjsko-tureckiej z lat 1877-1878⁷⁰ – ważnej dla narodów południowo-słowiańskich, jak i samych Rosjan. Autor zajął się omówieniem przyczyn wojny, przebiegiem operacji wojennych rosyjskiej armii dunajskiej. Ważnym i cennym wątkiem jego rozważań jest kwestia liczebności żołnierzy narodowości polskiej, którzy walczyli w carskich mundurach i wzięli udział w tych wydarzeniach. Wartość tego opracowania podnosi fakt wykorzystania różnorodnych źródeł drukowanych oraz obszernej literatury przedmiotu, zarówno polsko, jak i rosyjskojęzycznej.

Choć Polska nigdy nie była (i nadal nie jest) państwem morskim, to spore zainteresowanie polskiej historiografii budzi tematyka flot wojennych oraz konfliktów zbrojnych toczonych na morzach i oceanach – także tych z udziałem floty rosyjskiej⁷¹. W efekcie tego, w serii „Historyczne bitwy”, ukazały się trzy takie monografie. Autorem

⁶⁵ Współczesny polski czytelnik może sięgnąć także po tłumaczenia opracowań historyków obcych, dotyczących bitwy pod Lipskiem – Zob. chociażby: D. Smith, *Lipsk 1813*, Gdańsk 2005; F. L. Petre, *Ostatnia kampania Napoleona na terenie Niemiec*, Oświęcim 2011.

⁶⁶ P. Borawski, *Wojna rosyjsko-perska 1826-1828*, Zabrze 2011.

⁶⁷ M. Klimecki, *Krym 1854-1855*, Warszawa 2006.

⁶⁸ Spośród publikacji dotyczących tej problematyki wymienić tutaj można: *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*. Praca zbior., red. J. W. Borejsza, I. Grzelak, P. Bąbiak, Warszawa 2008.

⁶⁹ Współczesny polski czytelnik dysponuje także tłumaczeniem ciekawej pracy anglojęzycznej poświęconej tej bitwie – Zob.: T. Brighton, *Szarża Lekkiej Brygady*. Przeł. J. Zlotnicki, Warszawa 2006.

⁷⁰ B. Brodecki, *Szyпка i Plewna 1877*, Warszawa 1986.

⁷¹ Zob. choćby: A. Giza, *Sytuacja rosyjskiej floty bałtyckiej w połowie XIX w.*, „Zeszyt Naukowy” Muzeum Wojska w Białymstoku 2000, z. 14.

pierwszej z nich, poświęconej wojnie rosyjsko-tureckiej z lat 1768-1774 oraz zwycięskiej dla Rosjan bitwie z flotą osmańską pod Czesmą w 1770 r., jest Piotr Olender⁷². W oparciu o podstawową literaturę przedmiotu, zarówno rosyjsko, jak i polskojęzyczną, opisał on m.in. przyczyny konfliktu, organizację floty rosyjskiej i tureckiej oraz posiadane przez nie okręty, przebieg poszczególnych kampanii lądowych i morskich oraz samo starcie morskie pod Czesmą, a także pokój i skutki tej wojny. Poza tym autor nie zapomniał o związkach naszego kraju z tym rosyjsko-tureckim konfliktem zbrojnym.

Autorem kolejnych dwóch wartościowych monografii, dotyczących konfliktów morskich z udziałem floty rosyjskiej, jest znany polski historyk i marynista – Józef Wiesław Dyskant. Pierwsza z nich opisuje jeden z fragmentów wojny rosyjsko-japońskiej z lat 1904-1905 – obronę i upadek rosyjskiej twierdzy w Port Arturze oraz zniszczenie przez Japończyków rosyjskiej I Eskadry Floty Oceanu Spokojnego⁷³. Druga poświęcona jest bitwie pod Cuszimą, stoczonej przez flotę rosyjską i japońską w dniach 27 i 28 maja 1905 r.⁷⁴. Podstawą pracy – podobnie jak w przypadku poprzednio omawianej monografii – są dobrze dobrane opracowania fachowe, głównie obcojęzyczne. J. W. Dyskant opisał rywalizację rosyjsko-japońską na morzu, rejs rosyjskiej II Eskadry Floty Oceanu Spokojnego wydzielonej ze składu Floty Bałtyckiej na Daleki Wschód oraz przebieg, zakończonej klęską Rosjan, bitwy morskiej. Bardzo ciekawym wątkiem jest charakterystyka flot obydwu przeciwników, a także posiadanych przez nie okrętów⁷⁵.

W ostatnich latach powstały w Polsce również inne opracowania dotyczące tej problematyki. Bardzo wartościową oraz wyczerpującą monografię działań morskich podczas wojny rosyjsko-japońskiej 1904-1905 przedstawił wspomniany wcześniej Piotr Olender⁷⁶. Wykorzystując przechowywane w Petersburgu⁷⁷ rosyjskie archiwalia oraz różnorodne publikacje źródłowe, a także całość niezbędnej literatury fachowej (także obcojęzycznej), autor omówił i skomentował praktycznie wszystkie aspekty rosyjsko-japońskich działań morskich w latach 1904-1905. Tekst tej rozprawy wzbogacony został o liczne zestawienia tabelaryczne. Podobny charakter i podobną wartość naukową posiada także monografia autorstwa Marka Hermy, dotycząca rosyjskiej floty wojennej na Bałtyku w ostatnich latach panowania cara Mikołaja I⁷⁸. Swoje rozważania autor rozpoczął od opisu stanu rosyjskiej Floty Bałtyckiej po klęskę cuszimską oraz jej roli w systemie obronnym imperium Romanowych, polegającej głównie na zapewnieniu bezpieczeństwa stolicy. Następnie omówił zaburzenia, które miały miejsce w rosyjskiej marynarce wojennej w 1905 r.⁷⁹, przedstawił reorganizację władz odpowiedzialnych za rozwój floty oraz perspektywy jej odbudowy i rozbudowy, a także plany jej operacyjnego wykorzystania na akwenie Morza Bałtyckiego. M. Herma zajął się też oceną poten-

⁷² P. Olender, *Czesma 1770*. Warszawa 2011.

⁷³ J. W. Dyskant, *Port Artur 1904*, Warszawa 1996.

⁷⁴ Tenże, *Cuszima 1905*, Warszawa 1989. Warto pamiętać, że bitwa pod Cuszimą uważana jest za jedną z sześciu najważniejszych i najsłynniejszych bitew morskich w dziejach świata.

⁷⁵ Zob. także: J. W. Dyskant, A. Michalek, *Port Artur – Cuszima 1904-1905*, Warszawa 2005.

⁷⁶ P. Olender, *Wojna rosyjsko-japońska 1904-1905. Działania na morzu*, Kraków 2010.

⁷⁷ Autor przeprowadził bowiem kwerendę w Rosyjskim Państwowym Archiwum Floty Wojennej (Российский Государственный Архив Военно-Морского Флота).

⁷⁸ M. Herma, *Rosyjska flota wojenna na Bałtyku w latach 1905-1917*, Kraków 2010.

⁷⁹ Obecnie polski czytelnik dysponuje również tłumaczeniem pracy anglojęzycznej dotyczącej sytuacji rewolucyjnej w rosyjskiej Flocie Czarnomorskiej – Zob.: N. Bascomb, *Czerwony bunt. Jedenaście tragicznych dni na pokładzie pancernika „Patiomkin”*, Tłum. J. Wąsiński, Kraków 2010.

cjału rosyjskiej Floty Bałtyckiej w przededniu wybuchu I wojny światowej, jej udziałem w tym konflikcie (aż do listopada 1917 r.), a także sytuacją w jakiej znalazła się ona w wyniku wybuchu rewolucji lutowej w Rosji⁸⁰. W rezultacie potencjalny polski czytelnik otrzymuje pracę, jakiej w dorobku dotychczasowej polskiej historiografii jeszcze nie było⁸¹.

Rosyjsko-japońską wojną na morzu z lat 1904-1905, jednak wyłącznie w oparciu o polsko, niemiecko, francusko, angielsko i rosyjskojęzyczną literaturę przedmiotu i w mało udany sposób, zajął się Tomasz Rogacki⁸². Omówił okréty stron tego konfliktu, sytuację polityczną na Dalekim Wschodzie przed wybuchem wojny, rosyjskie i japońskie plany morskie, a także bitwy, w wyniku których zniszczeniu uległy najpierw rosyjska I Eskadra, a następnie II Eskadra Floty Oceanu Spokojnego.

Istnienie omówionych powyżej oraz innych drobniejszych prac i przyczynków, a także tłumaczeń źródeł obcojęzycznych⁸³ i opracowań autorów obcych⁸⁴ powoduje, że dwudziestowieczna carska flota wojenna zdaje się być jednym z dwóch najlepiej opisanych w polskiej historiografii komponentów ówczesnych rosyjskich sił zbrojnych. Polski historyk oraz potencjalny czytelnik ma do dyspozycji także wspomnienia Polaków, służących w rosyjskiej flocie⁸⁵ przed 1917 r. oraz dotyczące ich biografie⁸⁶.

Kolejne opracowanie z serii „Historyczne bitwy”, autorstwa Piotra Szlanty, dotyczy bitwy pod Tannenbergiem w 1914 r.⁸⁷. To słynna i tragiczna sierpniowa klęska 1 i 2 Armii rosyjskiej, zadana przez wojska cesarskiej armii niemieckiej, która miała miejsce podczas nieudanej próby dokonania inwazji i zajęcia Prus Wschodnich. Ponadto autor omówił wrześnie walki nad jeziorami mazurskimi oraz konsekwencje tych niepowodzeń dla wielu ówczesnych wyższych dowódców armii carskiej. Omawiana praca oparta została na niemiecko i rosyjskojęzycznej⁸⁸ literaturze przedmiotu, uzupełnionej nielicznymi opracowaniami autorów polskich.

Następna monografia, autorstwa wspomnianego już M. Klimeckiego, jest poświęcona bitwie pod Gorlicami stoczonej w maju 1915 r.⁸⁹. Przedstawia ona pierwszy okres walk (głównie wojsk rosyjskiego Frontu Południowo-Zachodniego z armiami austro-węgierską i niemiecką) na froncie wschodnim od sierpnia 1914 r. do wiosny roku następnego, a także przygotowania państw centralnych do generalnej ofensywy na froncie wschodnim i przebieg walk – przełamanie obrony Rosjan w Galicji (2-6 maja) oraz marsz Niemców i wojsk austro-węgierskich na wschód za wycofującymi się ro-

⁸⁰ O zjawiskach związanych z tymi niezwykle destrukcyjnymi i groźnymi dla floty wydarzeniami rodzaju czytelnik może zapoznać się choćby poprzez lekturę następującego źródła: T. Parczewski, *Pamiętnik gubernatora Kronsztadu*. Oprac. T. Bohun, Warszawa 2006.

⁸¹ Potencjalny czytelnik dysponował jednak publikacją: P. Wieczorkiewicz, *Rosyjska marynarka wojenna w latach 1905-1916* [w:] *Rosja w okresie pierwszej wojny światowej i rewolucji lutowej*. Praca zbior., red. L. Bazyłow, Warszawa 1977.

⁸² T. Rogacki, *Japońsko-rosyjska wojna morska 1904-1905*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2011.

⁸³ Zob. choćby: B. Michajłowicz Czetwieruchin, *Ostatni z Cuszimy. Wspomnienia komandora Borysa Michajłowicza Czetwieruchina z wojny rosyjsko-japońskiej*. Oprac. G. Müllern, Gdańsk 2005.

⁸⁴ F. Thiess, *Cuszima. Epopeja wojny morskiej*. Przeł. J. Bułakowska, Gdynia 2005.

⁸⁵ Zob. chociażby: T. Parczewski, *Pamiętnik gubernatora Kronsztadu*...

⁸⁶ Zob. choćby: M. Koszur, *Kapitan kapitanów*, Szczecin 1987; M. Grabczyk, *Admiral Świrski*, Gdańsk 2007.

⁸⁷ P. Szlanta, *Tannenberg 1914*, Warszawa 2005.

⁸⁸ Znacznie więcej jest jednak literatury niemieckojęzycznej.

⁸⁹ M. Klimecki, *Gorlice 1915*, Warszawa 1991.

syjskimi armiami Frontów Południowo-Zachodniego i Północno-Zachodniego⁹⁰. Warto tutaj wspomnieć, że ważnym wątkiem poruszonym przez autora są kwestie związane z pozostałymi po tych walkach licznymi cmentarzami wojennymi. Monografia nie posiada bibliografii, a jedynie przypisy oraz – co się praktycznie nie zdarza w tej serii – indeksy osób i nazw geograficznych, które mogą być przydatne przy lekturze.

Jako ostatnią monografię z serii: „Historyczne bitwy” trzeba wymienić pracę Stanisława Czerepa o bitwie pod Łuckiem stoczonej latem 1916 r.⁹¹. Omówiono w niej teatr działań wojennych, rosyjskie plany wojenne na rok 1916, zamierzenia ich przeciwników, a także siły i przygotowania obydwu stron do nadchodzącego starcia⁹². Autor przedstawił przebieg działań ofensywnych armii rosyjskiego Frontu Południowo-Zachodniego, kontrofensywy niemieckiej i austro-węgierskiej z czerwca 1916 r. oraz militarne i polityczne skutki tego starcia. Całość rozważań oparta została na źródłach drukowanych oraz na podstawowej literaturze przedmiotu – także rosyjsko i niemieckojęzycznej⁹³. Ostatnio S. Czerep ponownie zajął się udziałem armii carskiej w I wojnie światowej, a efektem jego badań jest obszerna monografia, omawiająca operację zimową przeprowadzoną na kierunku mazursko-augustowskim w lutym 1915 r.⁹⁴. Ustalenia dotyczące przebiegu rosyjskiej ofensywy oraz niemieckiego przeciwnatarcia autor oparł o szeroką kwerendę w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historyczno-Wojskowym⁹⁵ (Moskwa) i w Centralnym Archiwum Wojskowym (Warszawa) oraz na poszukiwaniach w odpowiednich wydawnictwach źródłowych i literaturze przedmiotu, głównie rosyjskojęzycznej. Efektem tego jest wzbogacenie naszej wiedzy na temat przebiegu I wojny światowej na ziemiach współczesnej Polski.

⁹⁰ Na temat działań tego ostatniego frontu pisał również Mieczysław Wrzosek – Zob.: M. Wrzosek, *Wydarzenia militarne na północno-wschodnich ziemiach Polski podczas I wojny światowej 1914-1915*, „Zeszyt Naukowy” Muzeum Wojska w Białymstoku 1991, z. 5; Tenże, *Działania militarne w Prusach Wschodnich 1914-1915*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurski” 1997, Nr 4 (218).

⁹¹ S. Czerep, *Łuck 1916*, Warszawa 2002. Zob. także znacznie obszerniejsze i lepiej umotywowane opracowania tego autora dotyczące operacji łuckiej: Tenże, *Operacje wołyńskie ofensywy Brusilowa 4 czerwca – 10 sierpnia 1916*, Białystok 1999; Tenże, *Bitwa pod Łuckiem. Walne starcie zbrojne kampanii 1916 roku na wschodnim teatrze działań militarnych pierwszej wojny światowej (4 czerwca – 10 lipca)*, Białystok 2003.

⁹² Zob. także: A. Dobroński, *Potencjał militarny Królestwa Polskiego w latach 1907–1914*, Warszawa 1976; W. Bortnowski, *Potencjał militarny Rosji przed pierwszą wojną światową i podczas wojny w konfrontacji z rzeczywistością [w:] Rosja w okresie pierwszej wojny światowej i rewolucji lutowej... Zob. również: H. H. Головин, *Военные усилия России в мировой войне*, Moskwa 2001 (pierwsze wydanie tej fundamentalnej pracy miało miejsce w latach trzydziestych XX w.) oraz И. И. Ростунов, *Русский фронт первой мировой войны*, Moskwa 1976 i О. Д. Марков, *Русская армия 1914-1917 г.г.*, Санкт-Петербург 2001.*

⁹³ Wydaje się, że w ostatnich latach w Polsce daje się zaobserwować wzrost zainteresowania problematyką I wojny światowej, w tym także udziałem w niej armii rosyjskiej. Dowodem potwierdzającym tę tezę mogą być chociażby następujące publikacje: *Działania militarne w Prusach Wschodnich*. Praca zbior., red. W. Wróblewski, Warszawa 1998; *Działania militarne na Mazowszu i w Polsce północno-wschodniej*. Praca zbior., red. W. Wróblewski, Warszawa 2000; *Małopolska i Podhale w latach Wielkiej Wojny 1914-1918. Część I. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 90. rocznicy wybuchu I wojny światowej Nowy Targ, 27-29 sierpnia 2004 r.* Praca zbior., red. R. Kowalski, Nowy Targ 2005; J. Bator, *Wojna galicyjska. Działania armii austro-węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914-1915*, Kraków 2008; A. Smoliński, *Dezercje z armii rosyjskiej podczas I wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 2009, t. XLVI; S. Kaliński, *Ataki gazowe w bitwie pozycyjnej 9 Armii Niemieckiej nad Rawką i Bzurą 1914-1915*, Przemyśl 2010; *Operacja Łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*. Praca zbior., red. J. A. Daszyńska, Łódź 2011.

⁹⁴ S. Czerep, *Wielka operacja zimowa pierwszej wojny światowej. Działania na kierunku mazursko-augustowskim od 7 do 21 lutego 1915 roku*, Białystok 2011.

⁹⁵ Российский Государственный Военно-Исторический Архив.

Kolejne monografie, bądź drobniejsze prace i opracowania, traktują o bardziej szczegółowych zagadnieniach związanych z dziejami rosyjskich sił zbrojnych oraz rosyjską historią wojskową. Jedynym przykładem monografii, opisującej dokładnie niezwykle ważny wycinek historii armii carskiej, czyli wojsko rosyjskie za panowania Piotra I Wielkiego⁹⁶, jest bardzo dobre opracowanie autorstwa Pawła Krokosza. W oparciu o solidną kwerendę archiwalną przeprowadzoną w pięciu rosyjskich archiwach⁹⁷ oraz o analizę różnorodnych źródeł publikowanych, a także przy wykorzystaniu bardzo obszernej fachowej literatury przedmiotu (w znacznej części rosyjskojęzycznej⁹⁸), powstało dzieło, które nie ma odpowiednika w dotychczasowej polskiej historiografii. Autor opisał proces modernizacji ówczesnej armii rosyjskiej, omówił dokładnie stan liczebny oraz organizację jej broni głównych (piechoty, kawalerii i artylerii) oraz ocenił ich wyszkolenie i wartość bojową. Zajął się też aktami prawnymi, dotyczącymi armii rosyjskiej, normującymi sposób jej funkcjonowania⁹⁹, a ponadto udziałem rosyjskich sił zbrojnych w Wielkiej Wojnie Północnej. Warto zauważyć, że praca P. Krokosza może stanowić cenny i niezwykle istotny materiał porównawczy dla badań dotyczących stanu organizacyjnego, liczebności oraz rzeczywistej wartości bojowej armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów (przede wszystkim za czasów panowania króla Augusta II Sasa, szczególnie zaś po jej reformie przeprowadzonej na Sejmie Niemym w 1717 r.¹⁰⁰).

Kolejne publikacje tego typu omawiają kawalerię oraz artylerię konną armii imperium Romanowych z lat poprzedzających wybuch I wojny światowej oraz z czasów tego konfliktu. Ich autorem jest, piszący te słowa, Aleksander Smoliński. Wszystkie te prace mają postać bardzo obszernych studiów opartych przede wszystkim o analizę źródeł drukowanych oraz licznych wspomnień i pamiętników, a także o rzetelną kwerendę przeprowadzoną w odpowiedniej rosyjskojęzycznej literaturze przedmiotu. W sferze zainteresowań autora znalazły się: organizacja, liczebność, dyslokacja, sposób formowania oraz specyficzne cechy *esprit de corps* i kolorytu rosyjskiej kawalerii gwardii oraz liniowej¹⁰¹,

⁹⁶ P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010.

⁹⁷ Były to chociażby moskiewskie Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych (Российский Государственный Архив Древних Актов) oraz Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowo-Historyczne (Российский Государственный Военно-Исторический Архив) i wspomniane już wcześniej Rosyjskie Państwowe Archiwum Floty Wojennej w Petersburgu.

⁹⁸ Autor korzystał również z opracowań historyków polskich, niemieckich, a także z publikacji anglojęzycznych i szwedzkich.

⁹⁹ Temat ten – po raz kolejny – autor poruszył w jednej ze swoich ostatnich prac – Zob.: P. Krokosz, *Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania Piotra I* [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse...*

¹⁰⁰ Zob. choćby: T. Ciesielski, *Wojsko koronne w czasach Augusta III*, Warszawa 2009; Tenże, *Jazda koronna i Wielkiego Księstwa Litewskiego autoramentu narodowego armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1717-1776* [w:] *Do szarzy, marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*. T. 1. Praca zbior., red. A. Smoliński, Toruń 2010; Tenże, *Artyleria wojsk Rzeczypospolitej w latach 1717-1763: sprzęt artyleryjski i jego rozmieszczenie* [w:] *Studia artyleryjskie*. T. 2. Praca zbior., red. M. Giętkowski, A. Smoliński, Toruń 2011.

¹⁰¹ A. Smoliński, *Organizacja kawalerii i artylerii konnej gwardii oraz liniowej imperium rosyjskiego w przededniu wybuchu I wojny światowej*, „Materiały do Historii Wojskowości”, Pułtusk 2007, Nr 3, Część II; Tenże, *Organizacja kawalerii i artylerii konnej gwardii oraz liniowej, kozackiej i ochotniczej armii Imperium Rosyjskiego w przededniu oraz w trakcie I wojny światowej* [w:] *Do szarzy marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*. T. 1...

także jazdy kozackiej¹⁰² i licznej artylerii konnej¹⁰³, wspierającej wielkie jednostki – samodzielne brygady i dywizje oraz wojenne korpusy oraz „kawalerii strategicznej” armii rosyjskiej – zarówno na stopie pokojowej, jak i po jej mobilizacji w 1914 r. oraz po zmianach, które zaszły w ich organizacji podczas I wojny światowej. W efekcie tego, jak się wydaje, jazda carska z czasów panowania cara Mikołaja II (poza wspomnianą wcześniej flotą), jest najlepiej opisaną oraz znaną częścią ówczesnych rosyjskich sił zbrojnych w polskiej historiografii. Ponadto autor starał się wskazać te cechy jej organizacji oraz obyczajowości, które w 1917 r. oraz po 1918 r. (wraz z oficerami dawnej armii rosyjskiej) zostały przeniesione do jazdy – najpierw do pułków ułanów Korpusów Polskich w Rosji, a następnie oddziałów kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego¹⁰⁴.

Odnotować należy, że obecnie w polskiej literaturze historycznej istnieje pewna grupa opracowań dotyczących rosyjskich fortyfikacji przed 1914 r., znajdujących się na ziemiach zaboru rosyjskiego, głównie w Królestwie Polskim¹⁰⁵. Wśród nich, od wielu już lat, największe zainteresowanie badaczy zdają się budzić dzieje Warszawskiej Cytadeli, a przede wszystkim jej funkcje związane z pełnieniem roli – tak źle zapisanego w polskiej historii – wojskowego więzienia¹⁰⁶. Jednak wciąż brak wyczerpującego opracowania, które ukazywałoby cały istniejący tam już przed I wojną światową system fortyfikacyjny, celowo zbudowany lub rozbudowany przez władze rosyjskie, zgodnie z militarnymi potrzebami i planami imperium Romanowych¹⁰⁷.

¹⁰² Tenże, *Organizacja kawalerii kozackiej imperium rosyjskiego w przededniu wybuchu I wojny światowej* [w:] *Od armii komputowej do narodowej III. Problemy organizacyjne od XVI do XX wieku*. Praca zbior., red. J. Centek, M. Krotofil, Toruń 2009; Tenże, *Organizacja kawalerii i artylerii konnej gwardii oraz liniowej, kozackiej i ochotniczej armii Imperium Rosyjskiego w przededniu oraz w trakcie I wojny światowej* [w:] *Do szarzy marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*. T. 1...

¹⁰³ Tenże, *Organizacja kawalerii i artylerii konnej gwardii oraz liniowej imperium rosyjskiego w przededniu wybuchu I wojny światowej...*; Tegoż, *Artyleria konna imperium Romanowych w przededniu I wojny światowej* [w:] *Artyleria polska. Historia - teraźniejszość - przyszłość (myśl wojskowa, szkolnictwo artyleryjskie, technika i uzbrojenie)*. Materiały pokonferencyjne. II konferencja naukowa Toruń 13-14 maja 2008 r. Praca zbior., red. W. Rezmer, M. Giętkowski, J. Ślipiec, Toruń 2008; Tenże, *Artyleria konna gwardii oraz artyleria konna liniowa i kozacka imperium Romanowych w przededniu I wojny światowej* [w:] *Studia artyleryjskie*. T. 3. Praca zbior., red. M. Giętkowski, A. Smoliński, Toruń 2012.

¹⁰⁴ Szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: *Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach kawalerskich II Rzeczypospolitej...*; J. Rzepecki, *Rodowód Wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998.

¹⁰⁵ Zob. choćby: A. Wap, *Twierdza Osowiec 1873-1914*, „Zeszyt Naukowy” Muzeum Wojska w Białymstoku, (Białystok) 1993, z. 7; Tegoż, *Twierdza Brześć Litewski* [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI – XX w.)*. Praca zbior., red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998; L. Królikowski, *Twierdza Warszawa*, Warszawa 1994; A. Ak-samitowski, *Warszawa w systemie fortyfikacji rosyjskich w latach 1833-1915* [w:] *z dziejów militarnych Warszawy*, Praca zbior., red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1996; *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Osowiec Twierdza 16-18 października 1998 r., Praca zbior., red. J. Chorzepa, A. Dobroński, A. Wap, Białystok-Przasnysz 2000; R. Bochenek, *Zarys historii twierdzy Modlin*, Warszawa 2001; S. J. Łagowski, *Szlakiem twierdz i ufortyfikowanych przedmości*, Pruszków 2005; T. Boruta, „*Jak robiliśmy okopy w czasie wojny europejskiej*” – udział ludności południowego Podlasia w pracach na rzecz armii rosyjskiej [w:] *Z dziejów wojskowości polskiej. Księga jubileuszowa profesora Kazimierza Pindla w 70. rocznicę urodzin*. Praca zbior., red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa-Siedlce 2008.

¹⁰⁶ Zob. chociażby: H. J. Mościcki, *Cytadela Warszawska. Zarys historii budowy*, Warszawa 1963; S. Król, *Cytadela Warszawska*. X Pawilon 1833-1856, Warszawa 1969; Tenże, *Cytadela Warszawska*, Warszawa 1978; X Pawilon Cytadeli Warszawskiej w latach 1927-1997. Praca zbior., red. A. Stawarz, Warszawa 1998; S. J. Łagowski, *Historia Warszawskiej Cytadeli*, Pruszków 2001; Tenże, *Cytadela Warszawska*, Pruszków 2010.

¹⁰⁷ Pewne informacje na ten temat zawierają następujące opracowania: J. Ciałowicz, *Fortyfikacje na ziemiach polskich w czasie pierwszej wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, T. XII, część 1; A. Gruszecki, *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966,

Poza tym w rodzimej historiografii są też opracowania, których autorzy zajęli się orderami i medalami¹⁰⁸ istniejącymi przed 1917 r. w imperium Romanowych oraz w jego siłach zbrojnych – także tymi, których proveniencja była polska¹⁰⁹.

Następna grupa, koniecznych do omówienia prac, dotyczy służby Polaków w armii carskiej¹¹⁰ oraz związków pomiędzy armią rosyjską i jej garnizonami rozmieszczonymi na terenie byłego Królestwa Polskiego oraz na części pozostałych ziem zaboru rosyjskiego a zamieszkującymi tam polskimi poddanymi Romanowych. Otwiera ją solidna monografia znanego i uznanego badacza tej problematyki – Wiesława Cabana. Opisuje ona służbę rekrutów, pochodzących z Królestwa Polskiego, w armii carskiej pomiędzy latami trzydziestymi a siedemdziesiątymi XIX wieku¹¹¹. Autor wykorzystał w pracy liczne archiwa rosyjskie i polskie¹¹² oraz archiwum w Wilnie¹¹³, a także źródła drukowane, zbiory biblioteczne i obszerną literaturę przedmiotu – polsko i rosyjskojęzyczną. Przedstawił organizację i sposób funkcjonowania armii rosyjskiej w latach 1831-1873, organizację poboru i innych form wcielania rekrutów i ochotników, ich liczbę, a także stosunek społeczeństwa polskiego do tzw. „branki”. Zajął się także warunkami służby żołnierzy Polaków służących w armii carskiej, również organizowanymi przez nich spiskami oraz nie mniej ważnym – głównie w społecznym wymiarze – problemem powrotu do kraju i do domu „sołdatów”, kończących długoletnią służbę wojskową¹¹⁴.

Warto zauważyć, że mimo istnienia w polskiej historiografii literatury dotyczącej tej kwestii, żaden inny okres służby Polaków (oraz pozostałej ludności, pochodzącej z Królestwa Polskiego i innych ziem zaboru rosyjskiego) w dawnej armii rosyjskiej oraz podległej wojsku żandarmerii wojskowej, nie został opracowany tak obszernie, rzetelnie i szczegółowo¹¹⁵.

T. XII, część 1; J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa-Kraków 1996; *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej...*; J. Chorzępa, *Fortyfikacje*, Warszawa 2007.

¹⁰⁸ Zob. choćby: W. Jakubowski, *Ordery i medale Rosji*, Toruń 1993.

¹⁰⁹ Zob. chociażby: K. Filipow, *Na piersi czarnego orła. Cesarsko-królewski order Imperium Rosyjskiego*, Zeszyt naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku, (Białystok) 1993, z. 6.

¹¹⁰ Ciekawym przyczynkiem do tej tematyki, oprócz prac cytowanych poniżej, jest publikacja: A. Nieuważny, *Przeciw Napoleonowi? Rosyjski projekt utworzenia legionu polskiego w 1813 roku [w:] W kraju i na wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembe w sześćdziesięciolecie urodzin*. Praca zbior., red. Z. Karpus, N. Kasperek, L. Kuk, J. Sobczak, Toruń 2001.

¹¹¹ W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831-1873*, Warszawa 2001. Ponadto zob. także inne prace tego autora: Tenże, *Kantonisi z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1832-1856*, „Kwartalnik Historyczny” 1999, R. CVI, Nr 2; Tenże, *Losy żołnierzy powstania listopadowego wcielonych do armii carskiej*, „Przegląd Historyczny” 2000, T. 91, z. 2; Tenże, *Służba wojskowa Polaków na Kaukazie w latach 1831-1856 [w:] W kraju i na wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembe w sześćdziesięciolecie urodzin...* Zob. również: J. Szumski, *Pobór rekrutów w obwodzie białostockim w 1833 roku*, „Zeszyt Naukowy” Muzeum Wojska w Białymstoku 1996, z. 10; T. Demidowicz, *Zarząd Główny Spisu i Zaciągu Wojskowego w Królestwie Polskim 1832-1862. Podstawa prawna, organizacja, skład, funkcjonowanie [w:] Dzieje – wojsko – edukacja. Księga jubileuszowa profesora Henryka Hermana w 70. rocznicę urodzin*. Praca zbior., red. M. Bednarzak-Libera, J. Gmitruk, Warszawa-Siedlce 2010.

¹¹² Były to Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy, Archiwa Państwowe w: Kaliszu, Kielcach, Łodzi, Radomiu i Sandomierzu.

¹¹³ Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas - czyli: Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne.

¹¹⁴ Szerzej o tych kwestiach zob. także: W. Caban, *Po służbie i na urlopie. Problem adaptacji dymisjonowanych i urlopowanych wojskowych w Królestwie Polskim w latach pięćdziesiątych – sześćdziesiątych XIX wieku*, „Studia Historyczne” 2000, R. XLIII, z. 2.

¹¹⁵ Zob. choćby: A. Dobroński, *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907-1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1979, T. XXII; T. Radziwonowicz, *Polacy w armii rosyjskiej*

Wskazane jest odnotowanie opracowania Mariusza Kulika, które jest poświęcone służbie Polaków (bądź mężczyzn polskiego pochodzenia¹¹⁶) w składzie korpusu oficerskiego formacji armii carskiej, stacjonującego na terenie Warszawskiego Okręgu Wojskowego na przełomie XIX i XX wieku¹¹⁷. Zawarte w nim ustalenia oparte zostały o kwerendę przeprowadzoną w pięciu archiwach polskich¹¹⁸ oraz o źródła drukowane, wspomnienia i pamiętniki, a także o analizę literatury przedmiotu – zarówno polsko, jak i rosyjskojęzycznej. W swojej pracy autor zajął się organizacją i liczebnością oraz korpusem oficerskim Warszawskiego Okręgu Wojskowego, pobytom Polaków oraz osób polskiego pochodzenia w rosyjskich szkołach wojskowych, drogami kariery zawodowej oficerów Polaków służby stałej, w tym wykazem stanowisk i zadań, do których dopuszczano Polaków i oficerów polskiego pochodzenia. Ponadto omówił on życie codzienne oficerów dawnych rosyjskich sił zbrojnych oraz obraz oficera Polaka widzianego oczami jego rosyjskich przełożonych, a także przedstawicieli różnych grup polskiego społeczeństwa. Całość tych wywodów kończą krótkie biogramy oficerów polskiego pochodzenia lub też wyznania katolickiego, służących w Warszawskim Okręgu Wojskowym w latach 1865-1914¹¹⁹. Można zaryzykować stwierdzenie, że ta praca otwiera nowe i ciekawe pole badawcze, dotyczące bardzo ważnej problematyki służby w armii carskiej zawodowych oficerów, pochodzących z dawnego Królestwa Polskiego oraz z innych ziem zaboru rosyjskiego.

Temu samemu zagadnieniu poświęcona jest praca Grzegorza Piwnickiego, traktująca o służbie wojskowej Polaków oraz o polskich zesłańcach w formacjach armii rosyjskiej, stacjonujących na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku¹²⁰. Powstała ona wyłącznie jako efekt kwerendy przeprowadzonej w źródłach drukowanych oraz we wspomnieniach i pamiętnikach, a także w rosyjsko i polskojęzycznej literaturze przedmiotu. G. Piwnicki zajął się charakterem zsyłki politycznej jako swoistej formy represji karnej, stosowanej powszechnie w carskiej Rosji, obrazem i rozmieszczeniem garnizonów rosyjskich na Kaukazie, głównymi zadaniami Korpusu Kaukaskiego oraz ich życiem codziennym. Oprócz tego omówił udział armii carskiej, stacjonującej na Kaukazie, w przeobrażeniach społeczno-ekonomicznych, które miały miejsce w XIX i na początku XX wieku. Na tle tych zjawisk i procesów pokazany został los Polaków, pełniących

(1874-1914), „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 1988, T. XXX; S. Wiech, *Służba Polaków w Żandarmerii Królestwa Polskiego w latach 1815-1896* [w:] *W kraju i na wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirovi Kalembe w sześćdziesięciolecie urodzin...*; *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej...*

¹¹⁶ Nie wolno zapominać, że w armii carskiej wobec grupy tej stosowano także określenie w postaci „katolik”. Wówczas nie każdy taki „katolik” musiał być Polakiem.

¹¹⁷ M. Kulik, *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865-1914)*, Warszawa 2008. Zob. także inne prace tego autora: Tenże, *Oficerowie armii rosyjskiej pochodzący z terenów dawnej Rzeczypospolitej w latach 1864-1914* [w:] *Rzeczypospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice*. Praca zbior., red. M. Wagner, J. Wojtasik, Siedlce 2004; Tenże, *Kariery polskich generałów w armii rosyjskiej przed pierwszą wojną światową* [w:] *Czyn zbrojny w dziejach narodu polskiego. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Wojtasikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Praca zbior., red. P. Matusak, M. Plewczyński, M. Wagner, Siedlce 2004.

¹¹⁸ Były to następujące placówki: Centralne Archiwum Akt Dawnych oraz Centralne Archiwum Wojskowe i Archiwum Akt Nowych w Warszawie, a także Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy oraz Archiwum Państwowe w Lublinie i w Łodzi. Brak jest natomiast kwerendy w archiwach rosyjskich.

¹¹⁹ Na temat tego okręgu wojskowego ostatnio pisał również: J. Kozłowski, *Warszawski Okręg Wojskowy w 1874 roku*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 1996, t. XXXVIII.

¹²⁰ G. Piwnicki, *Polscy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001.

wówczas przymusową służbę na Kaukazie¹²¹.

Kwestią słabo przebadaną w polskiej historiografii (mimo istnienia poświęconej temu zagadnieniu literatury), jest problematyka rozmieszczenia i funkcjonowania garnizonów dawnej armii rosyjskiej, głównie w byłym Królestwie Polskim oraz na tzw. „ziemiach zabranych”¹²². Opracowań tych zagadnień jest stosunkowo niewiele, a ich wartość merytoryczna jest bardzo zróżnicowana¹²³. Tymczasem o wadze tego kompleksu zjawisk może świadczyć chociażby to, że mniej lub bardziej rzetelne (często jednak bałamutne) informacje, dotyczące dawnych rosyjskich garnizonów, można napotkać w różnych opracowaniach dziejów polskich formacji wojskowych, bądź też garnizonów Wojska Polskiego z okresu II Rzeczypospolitej¹²⁴.

Wydaje się, że obecnie najwartościowszą pracą, poruszającą tę kwestię, jest monografia rosyjskiego garnizonu w Częstochowie autorstwa Leszka Madeja¹²⁵. Powstała ona w oparciu o bardzo rzetelną kwerendę archiwalną przeprowadzoną w całym szeregu archiwów polskich¹²⁶ oraz o źródła publikowane, a także o analizę podstawowej literatury przedmiotu, w tym również rosyjskojęzycznej. Ważnym źródłem informacji, wykorzystanym przez L. Madeja, była pochodząca z epoki prasa codzienna. Autor opisał m.in. dzieje garnizonu rosyjskiego – znajdującego się na Jasnej Górze w latach 1813-1815, potencjał militarny garnizonu częstochowskiego armii rosyjskiej z lat 1831/1832-1914 i zrobił wykaz formacji wojskowych i policyjnych oraz straży granicznej, stacjonującej na jego terenie. Ponadto przeanalizował skład narodowościowy żołnierzy i funkcjonariuszy, służących w garnizonie Częstochowa oraz omówił jego funkcje wojskowe, policyjne oraz wojskowo-administracyjne. Jednocześnie autor zbadał dokładnie rosyjskie przepisy prawne, dotyczące zasad kwaterunku wojskowego oraz rzeczywisty stan zakwaterowania w Częstochowie szeregowych oraz oficerów i urzędników wojskowych, a także funkcjonariuszy straży granicznej oraz formacji policyjnych. Zajął się też kwestią obciążeń finansowych ludności, wynikających z faktu wojskowego kwate-

¹²¹ Oprócz cytowanej wcześniej literatury zob. także: *Polacy w kulturze i życiu społecznym Zakaukazia do 1918 roku*. Praca zbior., red. M. Zakrzewska-Dubasowa, Lublin 1990.

¹²² Zob. choćby: A. Dobroński, *Dyslokacja wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim przed I wojną światową*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1976, t. XX. Podobnie jest również, co jest znacznie bardziej zrozumiałe, z garnizonami armii carskiej znajdującymi się na pozostałych obszarach dawnego imperium Romanowych. Pewną próbą podjęcia tego tematu jest opracowanie: A. Smoliński, *Sankt-Petersburg – wojskowa stolica Rosji i garnizon rosyjskiej armii i floty [w:] Zamki, twierdze i garnizony Opola, Śląska i dawnej Rzeczypospolitej*. Praca zbior., red. T. Ciesielski, Zabrze 2010.

¹²³ Niekiedy sporo istotnych informacji, można odnaleźć w publikowanych w Polsce pamiętnikach i wspomnieniach oficerów armii rosyjskiej, którzy służyli w garnizonach rozlokowanych na ziemiach polskich – Zob. chociażby: C. G. Mannerheim, *Wspomnienia*, Warszawa 1996. Zob. również: Л. В. Власов, М. А. Власова, *Маннергейм и Польша*, Санкт-Петербург 2005; J. Clements, *Mannerheim. Prezydent, żołnierz, szpieg*. Tłum. D. Kurdwanowska i P. Gebethner, Zakrzewo 2010.

¹²⁴ Oczywiście dotyczy to jedynie tych garnizonów i formacji, stacjonujących na obszarach, które niegdyś stanowiły część zaboru rosyjskiego – Zob. chociażby: L. Bujan, *2 Pułk Strzelców Konnych „Ziemi Hrubieszowskiej”*, Warszawa 2000; K. Skłodowski, *3 Pułk Szwoleżerów Mazowieckich im. płk. Jana Kozieltulskiego 1920-1939*, Suwałki 2004; P. Borek, *Garnizon Wojska Polskiego w Białej Podlaskiej w latach 1918-1939*, Biała Podlaska 2006. Poza tym podstawowe informacje, dotyczące składu rosyjskiego garnizonu w Łodzi, znalazły się w monografii: K. Czernielewski, W. Jarno, *Garnizon łódzki Wojska Polskiego w latach 1918-1939*, Toruń 2008.

¹²⁵ L. Madej, *Rosyjski garnizon w Częstochowie*, Kraków 2009.

¹²⁶ Są to następujące instytucje: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowe w Częstochowie, Archiwum Klasztoru Ojców Paulinów na Jasnej Górze, a także Archiwum Państwowe w Łodzi.

runku. Oprócz tego L. Madej ocenił ekonomiczne aspekty funkcjonowania rosyjskiego garnizonu oraz kwestie związane z życiem codziennym służących tam żołnierzy. Praca zawiera w miarę pełny obraz funkcjonowania wojskowego garnizonu armii carskiej w jednym z polskich miast zaboru rosyjskiego.

Rzetelną i ciekawą pracą jest monografia Krzysztofa Latawca, dotycząca rosyjskiej Sandomierskiej Brygady Straży Granicznej¹²⁷, której dowództwo oraz jeden z batalionów przed 1914 r. stacjonowały w Sandomierzu. Autor przeprowadził szeroką kwerendę archiwalną w archiwach rosyjskich – w Moskwie¹²⁸ i Petersburgu¹²⁹, w archiwach we Lwowie¹³⁰ oraz w Wilnie¹³¹, a także w wielu archiwach polskich¹³². Wykorzystał również liczne źródła drukowane oraz odpowiednią polsko i rosyjskojęzyczną literaturę przedmiotu. W oparciu o zawarte tam informacje K. Latawiec opisał, m.in. polskie formacje graniczne (stacjonujące w Sandomierzu przed 1851 r.) oraz siły rosyjskiej straży granicznej, która chroniła granicę w latach 1851-1914. Szczególną uwagę zwrócił na organizację i siły oraz dzieje funkcjonariuszy, a także na infrastrukturę koszarową oraz szkoleniową i poligonową¹³³. Monografię tę uzupełniają aneksy dotyczące sylwetek oficerów, lekarzy medycyny i weterynarii oraz proboszczów i diakonów (psalmistów) prawosławnych, służących w brygadzie, tj. w cerkwiach w Zawichoście oraz w Sandomierzu. Należy dodać, że żadna inna brygada rosyjskiej straży granicznej z zaboru rosyjskiego nie posiada podobnej monografii. Warto zauważyć, że w badaniach dotyczących tej problematyki, polscy historycy mogą wykorzystywać, znajdujące się w Polsce źródła archiwalne, rozproszone w archiwach państwowych, do których nie docierają historycy rosyjscy, zajmujący się dziejami armii carskiej.

W badaniach, poruszonych powyżej problemów i zagadnień, mogą być bardzo pomocne wspomnienia oraz pamiętniki Polaków, służących przed 1917 r. w carskich siłach zbrojnych lub też tych oficerów późniejszego Wojska Polskiego, dla których służba w armii carskiej była jedynie fragmentem ich długiej wojskowej kariery. Jednak na przestrzeni ostatnich lat publikacji tego typu nie było niestety zbyt wiele¹³⁴, a część z nich stanowią kolejne wydania pamiętników już wcześniej publikowanych¹³⁵. Należa-

¹²⁷ K. Latawiec, *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889-1914*, Sandomierz 2010. Zob. także inną publikację tego autora (Tenże, *Oficerowie i urzędnicy wojskowi 66 Butyńskiego Pułku Piechoty na początku 1914 roku. Przyczynek do badań prozopograficznych nad korpusem oficerskim i inteligencją urzędniczą armii rosyjskiej w Królestwie Polskim*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2009, t. VI), która dotyczy składu osobowego jednej z formacji piechoty armii carskiej rozlokowanej na terenie ówczesnej guberni chełmskiej.

¹²⁸ Były to: Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowo-Historyczne oraz Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej.

¹²⁹ Było to: Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne

¹³⁰ Było to: Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy

¹³¹ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne.

¹³² Poza Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz szeregiem rozsianych po całym kraju archiwów państwowych, autor wykorzystał również liczne drobniejsze archiwa, także archiwa kościelne – jak choćby Archiwum Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej.

¹³³ Wcześniej sporo istotnych informacji na temat rosyjskiego garnizonu Sandomierza znalazło się w pracy: *Dzieje Sandomierza. Tom 3. 1795-1918*. Praca zbior., red. H. Samsonowicz, Warszawa 1993.

¹³⁴ W grupie publikacji tego typu, poza pozycjami cytowanymi już wcześniej, można wymienić choćby: J. Godlewski, *Na przelocie epok*, Londyn 1978; N. Sulik, *Okruchy wspomnień*, Białystok 1993; A. Kownacki, *Czy było warto? Wspomnienia*, Lublin 2000; W. Tomaszewski, *Dziennik oficera rosyjskiego z kampanii węgierskiej 1849 roku*, Warszawa 2010.

¹³⁵ Zob. chociażby: B. Grąbczewski, *Na służbie rosyjskiej*, Warszawa 1990; J. Dowbór-Muśnicki, *Wspomnienia*, Warszawa 2003.

łoby zauważyć, że wyłaniający się z nich obraz armii carskiej jest bardzo zróżnicowany, głównie w zakresie wartościujących ją ocen¹³⁶.

Przedstawiony powyżej – z konieczności jedynie skrótowy i wybiórczy – przegląd najnowszej literatury, dotyczącej dziejów rosyjskich sił zbrojnych oraz rosyjskiej historii wojskowej, pozwala stwierdzić, że nasz obecny stan wiedzy trudno uznać za kompletny i zadowalający. Cały szereg aspektów nie został opisany wcale lub też przedstawiony jedynie pobieżnie. Jednocześnie polscy autorzy zbyt często i w zbyt szerokim zakresie, a więc mało krytycznie, zawierają polskim źródłom, głównie zaś pamiętnikarzom oraz pozostałej literaturze o charakterze wspomnieniowym. Jest to efekt słabego wykorzystania najnowszej i często bardzo wartościowej literatury rosyjskojęzycznej, co wynika z coraz większych trudności z dostępem do odpowiednich publikacji wydawanych głównie w Federacji Rosyjskiej oraz na Białorusi i z coraz rzadszej we współczesnej Polsce – rzetelnej znajomości języka rosyjskiego, w tym głównie rosyjskiej, przede wszystkim zaś historycznej, terminologii wojskowej. Z tego właśnie wynikają wręcz kuriozalne sytuacje – niektórzy młodzi adepci sztuki historycznej, zamiast sięgać do odpowiednich opracowań historyków rosyjskich, przy opisie armii carskiej oraz działań wojennych toczonych z jej udziałem, zaczynają wykorzystywać wyłącznie literaturę anglojęzyczną. Ta zaś często obciążona jest licznymi błędami i uproszczeniami wynikającymi m.in. z nieprzystawiania rosyjskich rozwiązań wojskowych do rzeczywistości, która istniała w Europie Zachodniej¹³⁷. Nie należy bowiem zapominać o wielu specyficznych elementach i zjawiskach, które funkcjonowały w dawnej armii carskiej i nie miały żadnego europejskiego odpowiednika. Podobne błędy powstają także podczas interpretacji różnych czynników związanych z faktem służby w rosyjskich siłach zbrojnych wielu późniejszych generałów i wyższych oficerów Wojska Polskiego oraz Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Problemy te szczególnie widoczne są przy podejmowaniu prób pisania ich pełnych biografii, czyli takich, które uwzględniają fakt nawet długoletniej służby w zaborczych siłach zbrojnych¹³⁸. Podkreślić tutaj można, że najmniejszą część z przytoczonych powyżej uwag i zastrzeżeń dotyczy obrazu dwudziestowiecznej carskiej floty wojennej, jaki wyłania się z dorobku współczesnej historiografii polskiej.

Na zakończenie rozważań można pokusić się o pewną uwagę natury ogólnej. Otóż trudno wymagać, aby polska historiografia skutecznie konkurowała z dorobkiem uczonych rosyjskich. Nie ma zresztą takiej potrzeby. Jest jednak dziedzina, w której pol-

¹³⁶ W polskiej historiografii często podnoszony jest problem korupcji, istniejący zarówno w rosyjskiej administracji cywilnej, jak i w armii stacjonującej na ziemiach polskich – Zob. chociażby: L. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999; A. Chwalba, *Imperium korupcji. Korupcja w Rosji i Królestwie Polskim w latach 1861-1917*, Warszawa 2001. Zob. także: R. Pipes, *Rosja carów*. Przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2006.

¹³⁷ Jest to również wynik ogromnych trudności w prawidłowym tłumaczeniu na język angielski oraz inne języki zachodnioeuropejskie różnych pojęć, zjawisk i rozwiązań z zakresu rosyjskiej historii wojskowej.

¹³⁸ Przykładem takiej właśnie sytuacji mogą być choćby liczne biografie oraz przyczynki dotyczące osoby i przebiegu kariery wojskowej gen. broni Władysława Andersa – Zob.: E. Berberyusz, *Anders spieszony*, Londyn 1992; W. Markert, *Generał broni Władysław Anders (1892-1970)*, Warszawa 2007; *Generał Władysław Anders w świetle dokumentów i publicystyki*. Oprac. i red. N. Bujniewicz, I. Sawicka, Warszawa 2007; N. Bujniewicz, W. Wyrzykowski, *Generał Władysław Albert Anders. W 115 rocznicę urodzin*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 2007, Nr 29; Tenże, J. S. Tym, *Generał Władysław Anders jako dowódca w kampanii 1939 roku*; Tenże, N. Bujniewicz, *Archiwalia z lat 1916-1939 związane z generałem Andersem w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego; Generał Władysław Anders – żołnierz czasu pokoju i wojny*. Praca zbior., red. A. Szczepaniak, Opole 2008; M. Nurowska, *Anders*, Warszawa 2008.

scy badacze w znaczącym zakresie mogą uzupełniać osiągnięcia Rosjan. Tak może być w przypadku badania dziejów garnizonów dawnej armii carskiej, stacjonujących przed 1914 r. na terenie byłego Królestwa Polskiego, głównie zaś ich wpływu na otaczające je polskie społeczeństwo i gospodarkę tego obszaru. Dzieje się tak, gdyż znaczna (a być może nawet najważniejsza) część potrzebnej do tego dokumentacji archiwalnej znajduje się w archiwach polskich. Ponadto polscy uczeni powinni sięgać – w szerszym niż dotychczas zakresie – do wartościowego dorobku rosyjskiej historiografii wojskowej. Wówczas znacznie obiektywniejsze będą informacje dotyczące rosyjskiego przeciwnika – najpierw wojsk Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a następnie Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz różnych dziewiętnastowiecznych polskich formacji powstańczych. W konsekwencji tego zarówno polskie zwycięstwa, jak i klęski ponoszone w starciach z Rosjanami, nabiorą bardziej rzeczywistego wymiaru.

Summary

Aleksander Smoliński

Tsar's army and former Russian military history, as well as the wars Polish Commonwealth with Moscow and Polish-Russian war conflict in view of Polish historiography turn of the XX and XXI century

Article briefly summarizes and evaluates monographs on Tsarist armed forces and a former Russian military history. The author pays special attention to the uses sources. The main topics that appear among the works discussed are: participation Polish Commonwealth and its armed forces in "Dymitriades", so called. "Smolensk War", the Polish-Muscovite War years 1654-1667, Polish-Russian war of 1792, fought in defense of the Constitution of May 3, Battle of the period of the Kosciuszko Uprising, Polish-Russian War (1831), the share of the tsarist army in Napoleonic wars, war between Russia and Persia (1826-1828), the fight against the Turkish army in the Crimea (1854-1855), maritime conflicts involving the Russian fleet, service Poles in the tsarist army.

Резюме

Александр Смолински

Царская армия и древняя российская военная история, и войны Речпосполитой с Москвой и польско-российские войны в историографии польской на рубеже XX и XXI веков

Статья содержит краткое изложение и оценку монографий об царских войсках и древней российской военной истории. Автор обращает особое внимание на использованные в них источники. Основные темы, которые появляются среди рассмотренных работ, это: участие Речи Посполитой и ее вооруженных сил в «димириадах», так называемой. «Смоленской войне», польско-московская война 1654-1667, польско-российская война 1792 года, война в защиту Конституции 3 Мая, битвы периода восстания Костюшки, польско-российская война (1831), участие царской армии в Наполеоновских войнах, война между Россией и Персией (1826-1828), борьба с турецкой армией в Крыму (1854-1855), морские конфликты с участием российского флота, служба поляков в царской армии.

